

ING. ARH. DŽEMAL ČELIĆ

POČITELJ NA NERETVI

URBANISTIČKO-ARHITEKTONSKA STUDIJA S OSVRTOM NA PROBLEMATIKU ODRŽAVANJA

Napomena:

Ovaj rad je primljen još 1956 g. Od tada do danas u problematici Počitelja nastale su izvjesne promjene i iskrsla pojedina nova pitanja, koja ovdje nisu tretirana, ali su osnovne koncepcije ove studije prihvaćene na raznim forumima i danas služe kao orijentacija cjelokupnoj djelatnosti. *(Redakcija)*

UVOD

Prirodan put sa Jadrana u srce Balkana, odnosno iz centralnog bosanskog planinskog područja na more, bio je u svim vremenima dolinom Neretve. Držati u rukama tu arteriju, značilo je biti gospodar cijelog slivnog područja.

Konfiguracija terena na kojemu je smješten Počitelj, kolikogod neprikladna za naselje u da-

našnjem smislu, u periodu srednjevjekovnog feudalnog društva i onovremene strategije, pretsta-

Centar naselja sa džamijom, medresom, sahatkulom i konakom počiteljskih kapetana. Manifestacijom kupolastih oblika kao elemenata višeg intelektualnog i materijalnog napora javni objekti dobivaju primat u urbanističkom aranžmanu.

vljala je strateški idealan položaj za grad-tvrđavu. U pomanjkanju drugih životnih sokova i sadržaja, gubitkom svog strateškog značaja u uslovima moderne strategije, sam grad je bio neminovno osuđen na brže ili sporije umiranje. Dok je u sedamnaestom vijeku grad brojao 150¹ do 300² kuća, a koncem prošlog stoljeća 188 kuća sa 710³ stanovnika, danas je to grad ruševina, veliki dio kuća je potpuno bez krova, druge su samo djelomično

nastanjene, a broj stanovnika spao je na oko dvije stotine.

Zahvaljujući tom specifičnom životnom impulsu, danas na ovom mjestu imamo jedinstven slučaj: Muzej pet stotina godina urbanizma i arhitekture Hercegovine, nepatvoren i ničim neiskvaren, gdje možemo na autentičnim i tipičnim primjerima ukazati gotovo na sve značajnije vrste arhitektonskih spomenika ovog ne malog perioda.

HISTORIJSKA FAKTA

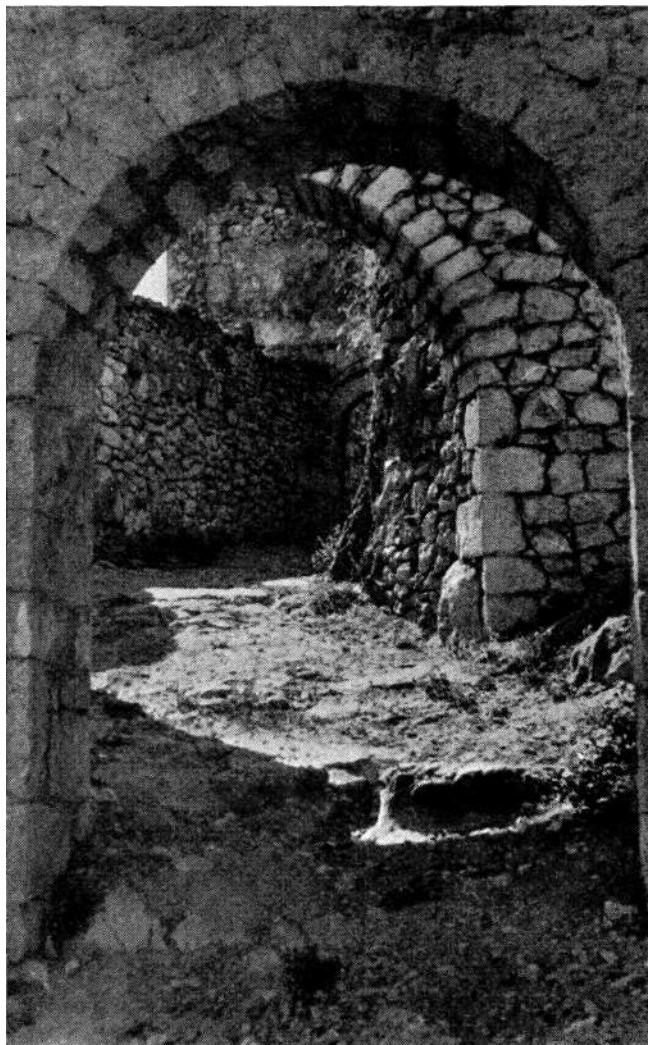
Do danas nije utvrđeno kada se na ovom mjestu pojavilo prvo naselje,⁴ niti ko je i kada sagradio ovdje prvu utvrdu. Tu i tamo po putopisima i sličnim publikacijama s kraja prošlog i početka ovog vijeka bilježi se da je grad sagradio kralj Stjepan Tvrtko I godine 1383,⁵ ali se izvor toga podatka ne navodi. Drugi, opet, autori spominju brodogradilište, koje se — navodno — već u četrnaestom vijeku nalazilo negdje kraj Počitelja.⁶ U oba slučaja radi se o zabunama, miješanju pojmova, jer se ti podaci odnose na Brštanik, srednjovjekovni grad kraj Opuzena, za koji je K. Jiriček rekao da se nalazio kraj Počitelja, što je onda manje kritičnim piscima dalo povoda i da ga identificiraju sa Počiteljem.

Historičari navode⁷ kraljevske povelje iz 1444 i 1448 g. kao prve pisane dokumente u kojima se spominje Počitelj. Svakako je u godinama turske

najeзде ovdje postojala utvrda — »eccellentissimum castrum«, kako ga g. 1466 naziva kralj Matija Korvin.

Krajem 1463 Matija Korvin preotima Turcima Jajce, na sjeveru organizira jajački i srebrenički banat; on nastoji da protegne vlast ugarske krune do mora. Za realizaciju toga plana, koji se prezentira svijetu pod parolom obrane kršćanstva od najeзде nevjernika, bilo je potrebno osigurati uporišta i na jugu u blizini mora i Dubrovnika i

Pogled sa ulaza u unutrašnjost tvrđave.
(Luk iznad kapije restauriran je 1954 god.).

¹ Kemura Šejh Sejfudin: Iz sejahatname Evlije Čelebije GZM, Sarajevo, 1908, str. 325.

² Dr. Franjo Rački: Prilozi za geografsko-statistički opis bosanskog pašaluka, Starine Jugoslavenske akademije, XIV, str. 17.

³ »Nada«, god. III/1897, str. 158.

⁴ Ne samo da ovdje nema tragova naselja starijeg od doba srednjovjekovnih nacionalnih država, nego štaviše po mišljenju arheologa ovo mjesto (ni terenski ne odgovara za eventualno rimsko naselje.

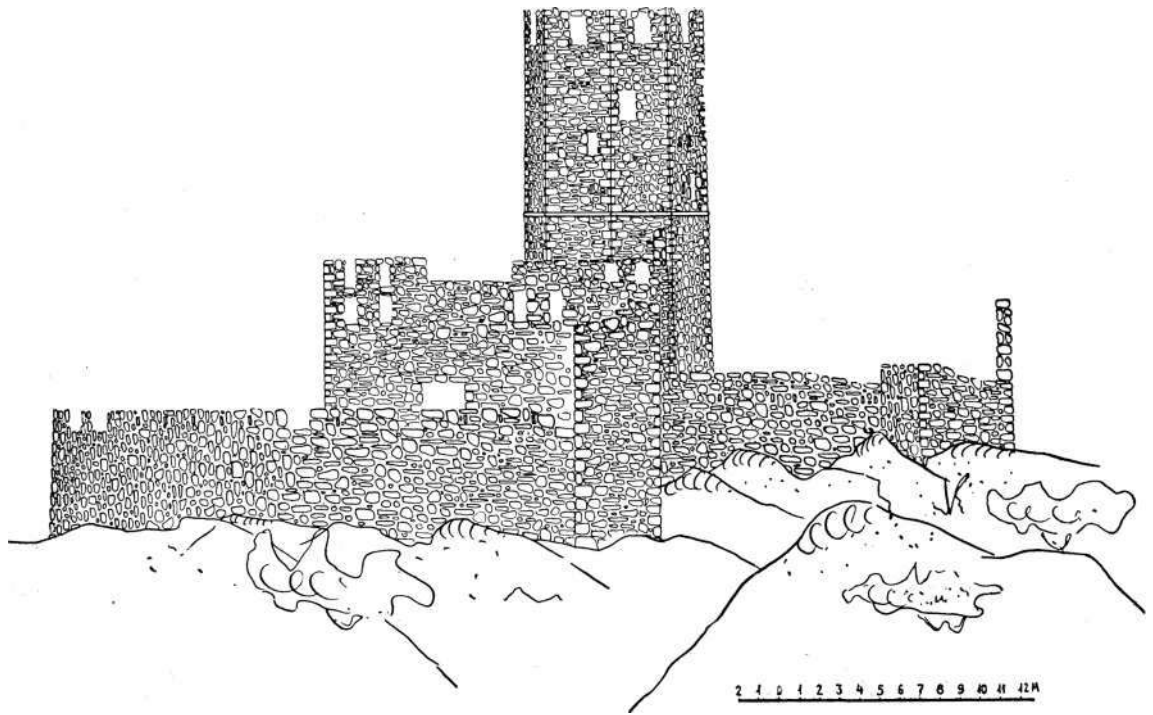
⁵ Johann von Asboth: Bosnien und Herzegovina, str. 284

Kalendar Bošnjak, 1894, str. 63.

Ferdinand Velc: Pruvodce Bosnou a Hercegovinou, Prag, 1907, str. 139.

⁶ Ovdje se radi o očitoj zabuni. K. Jiriček u djelu: Die Handelstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters, Prag, 1879, str. 7) veli doslovce: »König Stephan Tvrtko gründete 1383 eine Burg Brštanik bei Počitelj (jetzt dort ein Dorf dieses Namens) und übertrug die Zollstätte in dieselbe...« U napomeni govori o Brštaniku kao mercatumu, skladištu soli i brodogradilištu. Na osnovu gornjega prof. Antun Mayer u djelu »Povijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine« Sarajevo, 1942, str. 110 piše jednostavno: »Još u XIV vijeku bilo je brodogradilište kraj Počitelja«. Ustvari, Brštanik ne leži kraj Počitelja, a još manje se može identificirati s njim. Ovaj srednjovjekovni grad nalazio se kraj Opuzena na delti Neretve (vidi Historijsku kartu prof. Marka Vege u djelu »Naselja bosanske države«.

Hamdija Kreševljaković, Počitelj na Neretvi, preštampano iz kalendara Narodne Uzdanice, Sarajevo, 1933 god., str.3 — Hamdija Kreševljaković i Hamdija Kapidžić: Stari hercegovački gradovi, Naše starine, II/1954, str. 11.

Zapadna fasada tvrđave.

na taj način napasti protivnika s dvije strane. Kao najzgodnija tačka za taj pothvat odabran je Počitelj, a da se Dubrovčani i stari Herceg Stjepan potaknu na saradnju, kralj im šalje svoje poslanike Ivana Rozgony-a i bana Ivana Tuza. Rozgony se bijaše tek vratio iz Rima, gdje je išao sa zadatkom da predobije papu za kraljeve osnove.⁸

U toku pregovora zaključeno je da se utvrdi grad Počitelj i da se tamo stavi ugarska posada. Dubrovčani obećaše 12 decembra 1465 isplatiti dvije hiljade dukata čim ugarska vojska pređe Neretvu. Uskoro zatim, 28 decembra, bi zaključeno da se na trošak Dubrovčana napravi za Počitelj jedan most kako bi ugarske čete mogle prelaziti na lijevu obalu rijeke. I sve živo prionu da se ova zamisao — gradnja mosta preko Neretve — što prije ostvari: 3 januara 1466 poslana je lađa s drvenom građom uz Neretvu, a s njome tesari i drugi majstori koji će graditi most; 9 januara naređeno je da se kupi '500 varičaka žita i šalje u Neretvu; 19 januara naloženo je dubrovačkom inženjeru Paskoju Milićeviću (kojemu je ovo vjerovatno bio prvi zadatak u službi Republike) da ide ovamo i upravlja gradnjom. Dana 7 februara šalje se četiri »tarassios parvos«, 200 libra praha, 100 dasaka i 1000 klinaca da se utvrdi grad Počitelj i jedan majstor sa jednim »djetićem« koji će tamo načiniti barake za posadu. Na zahtjev Iva-

⁸ Dr. Ćiro Truhelka: Tursko-slovjanski spomenici dubrovačke arhive, GZM, Sarajevo, 1011, str. 307.

Stare kamene stepenice iz prizemlja dizdareve kuće do ulaza u glavnu kulu. Razlika u strukturi zida između turskog perioda (lijevo) i srednjovjekovnog (u sredini) očigledna je.

na Rozgony-a i bana Ivana Tuza šalje se 15 marta jedan zidar knezu Pavlu, koji je bio imenovan knezom Počitelja.⁹

Iste godine (1466) pisao je kralj Matijaš Dubrovčanima da potpomažu njegove čete u Počitelju živežom i drugim potrebnim stvarima... Za uzdržavanje ovoga grada davali su Dubrovčani i gotov novac, kako se to vidi iz namire istog kralja od 6 februara 1468 g., kojom potvrđuje da je primio 800 zlatnih forinti »ad conservationem castri nostri Počitel vocati...«¹⁰

Troškove oko utvrđivanja grada i gradnje mosta nisu snosili samo Dubrovčani. Herceg Vlatko pristade da se u tu svrhu isplati devet hiljada dukata iz ostavštine njegova oca, a 10 februara 1467 papa Pavao II predade kralju deset hiljada dukata, što ih je Herceg Stjepan testamentom ostavio da se upotrijebe kao njegovo zadušje, dodavši da u to doba nema boljeg zadušja nego li vojevati na Turke.¹¹

Dok sure zidine počiteljske tvrđave, tokom vremena dograđivane i pregrađivane, i danas svjedoče o značajnoj historijskoj ulozi mjesta, mostu, o kome dokumenti tako iscrpno govore, nema ni traga. Truhelka drži,¹² a Kreševljaković to prenosi,¹³ da je taj most identičan sa nekadašnjim lančanim mostom u Mostaru, koji je do podizanja današnjeg mostarskog Starog mosta stajao desetak metara nizvodno od ovoga. Preko tog mosta uz Neretvu, preko Rame nešto više njenog ušća, odatle uz Ramu preko planine Makljena u dolinu Vrbasa i niz ovu u Jajce, uspostavljena je stratejska veza između Jajca i Počitelja. Pri takvoj hipotezi oba pomenuta autora zaboravljaju da je mostarski »ponte con duo castelli« postojao već znatno ranije, te ako se radovi o kojima je riječ odnose na taj most, onda može biti u pitanju samo opravka, a ne građenje.

Ugarska vojska ostade ovdje do 1471 godine, kada vojvoda u humskoj zemlji Hamzabeg krenu na Počitelj. Zapovjednici Počitelja poslaše u Dubrovnik izaslanike da im nabave za 200 dukata baruta, a Vijeće umoljenih 9 septembra donese zaključak da im se pošalje baruta što se u Dubrovniku nađe... Već 16 septembra stigao je glas u Dubrovnik da je Hamzabeg opkolio Počitelj, a Dubrovčani odlučise poslati opsjednutim na ime pomoći 80 dukata. No, već 20 septembra 1471 stiže u Dubrovnik izaslanik Hamzabegov da javi veselu vijest da su Turci osvojili Počitelj. I Dubrovčani votiraše glasonoši 40 perpera »u znak radosti«.¹⁴

⁹ Isti, str. 308.

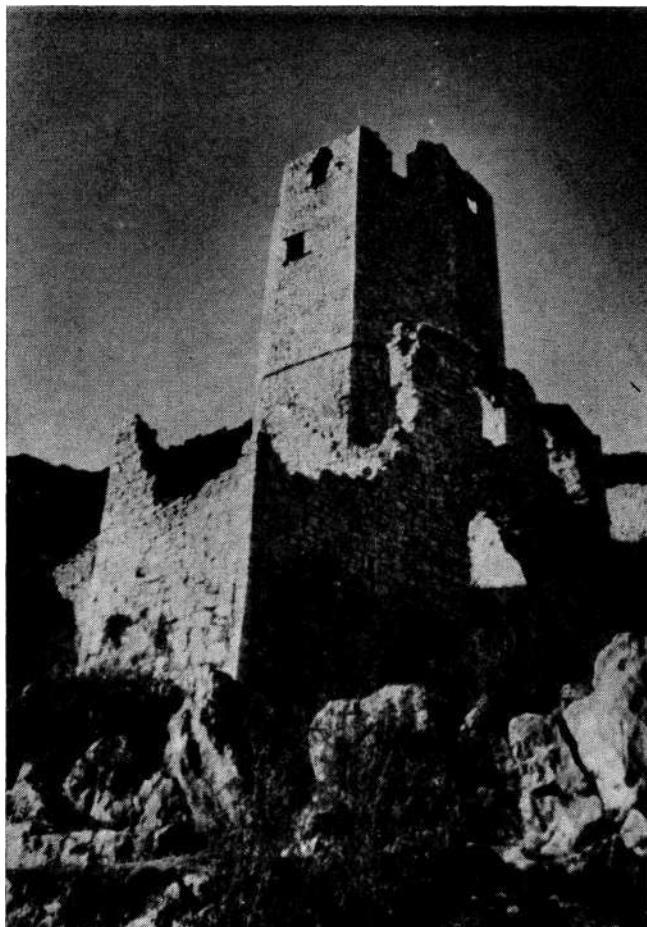
¹⁰ Hamdija Kreševljaković: Počitelj na Neretvi, str. 4.

¹¹ Truhelka: Tursko-slovenski spomenici, str. 308.

¹² Isti, str. 308.

¹³ Hamdija Kreševljaković: Počitelj na Neretvi, str. 5—6.

¹⁴ Truhelka: Tursko-slovenski spomenici, str. 310.

Glavna kula počiteljske tvrđave — pogled iz grada. Iznad vijenca donjeg, starijeg dijela primjećuju se neki zazidani otvori ili ostaci prvotnog prsobrana. Četvrtasta kula u prednjem planu pripada također starijem periodu i nije konstruktivno povezana s turskim dijelom na kome se vidi kapija i dva prozora.

Od toga dana pa sve do 1835¹⁵ zapovijeda gradom dizdar.

Ispod tvrđave nastalo je malo naselje, čije početke treba tražiti, ako ne ranije, a ono paralelno sa utvrđivanjem ove strateške tačke. Koncept najstarijih sačuvanih dijelova utvrđenja pokazuje jasno da je ovdje moralo postojati naselje prije provala Turaka. Naselje je sigurno bilo malo, jer u protivnom ne bi bilo potrebe da se 1466 god. ovdje grade barake za smještaj posade.

Nešto više o samom naselju naći ćemo tek kasnije, u jednom opisu Bosanskog pašaluka, koji po mišljenju Račkog¹⁶ potječe iz mletačko-dalmatinskog vrela iz prve polovine sedamnaestog stoljeća, i gdje stoji doslovce: »Pocitegl, loco habitato con una fortezza dove sta un aga... Pazar. Soldati nro 150, case sono incira nro 300«.

¹⁵ O dizdarima i kapetanima počiteljskim vidi bliže kod Kreševljakovića: Počitelj na Neretvi, str. 8—13.

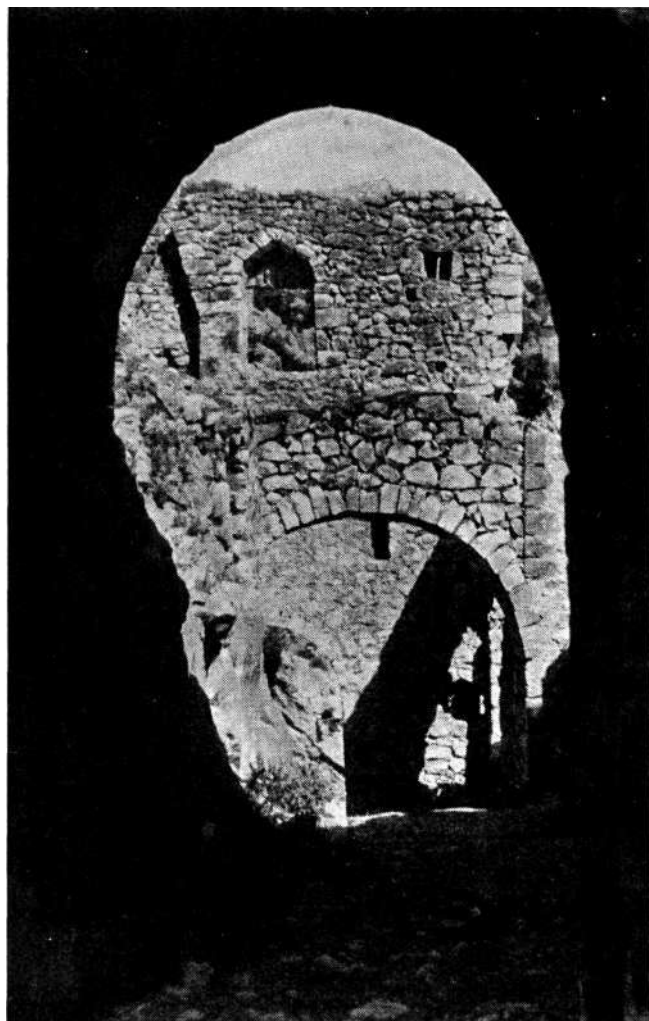
¹⁶ Starine Jugoslavenske akademije, XIV, str. 177.

Mnogo značajniji opis Počitelja nalazimo kod turskog putopisca Evlije Čelebije. On je u Počitelj donio iz Carigrada godine 1664 jedno pismo, vjerovatno u vezi s izgradnjom značajnih javnih objekata koji su u to vrijeme podignuti u mjestu. Prema podacima koje on daje, može se zaključiti da je i broj kuća i broj vojnika u prethodnom vrelu pretjeran. Zbog interesantnosti prenosim njegov opis u cjelini, sa svim omaškama i historijskim netačnostima koje su se piscu potkrale, onako kako ga je preveo Kemura Šejh Sejfudin:¹⁷

»Grad Počitelj. Sagraditelj mu je ban hercegovački. Ovdje dođoh na konak upravo kući moga gospodara Ibrahim-age, ćehaje velikog vezira Fadil Ahmed-paše Ćuprilića. Milostiva mu majka, ugledna žena, priredi mi jednu odaju i prostrije i odredi sve jelo i piće. Majci moga gospodara Ibrahim-ćehaje dadoh njegovo pismo, a ona mi od dragosti onog časa dade jedan kat ha-

¹⁷ Iz sejahatname Evlije Čelebije, GZM, Sarajevo, 1908, str. 325–326.

Iz unutrašnjosti tvrđave. Dijelovi nastali u doba Turaka lako se raspoznaju po detaljima: prozorima, ostacima kamina i sl.

ljina i jednu bošću rubenine i 20.000 akči, te me posla da razgledam grad.

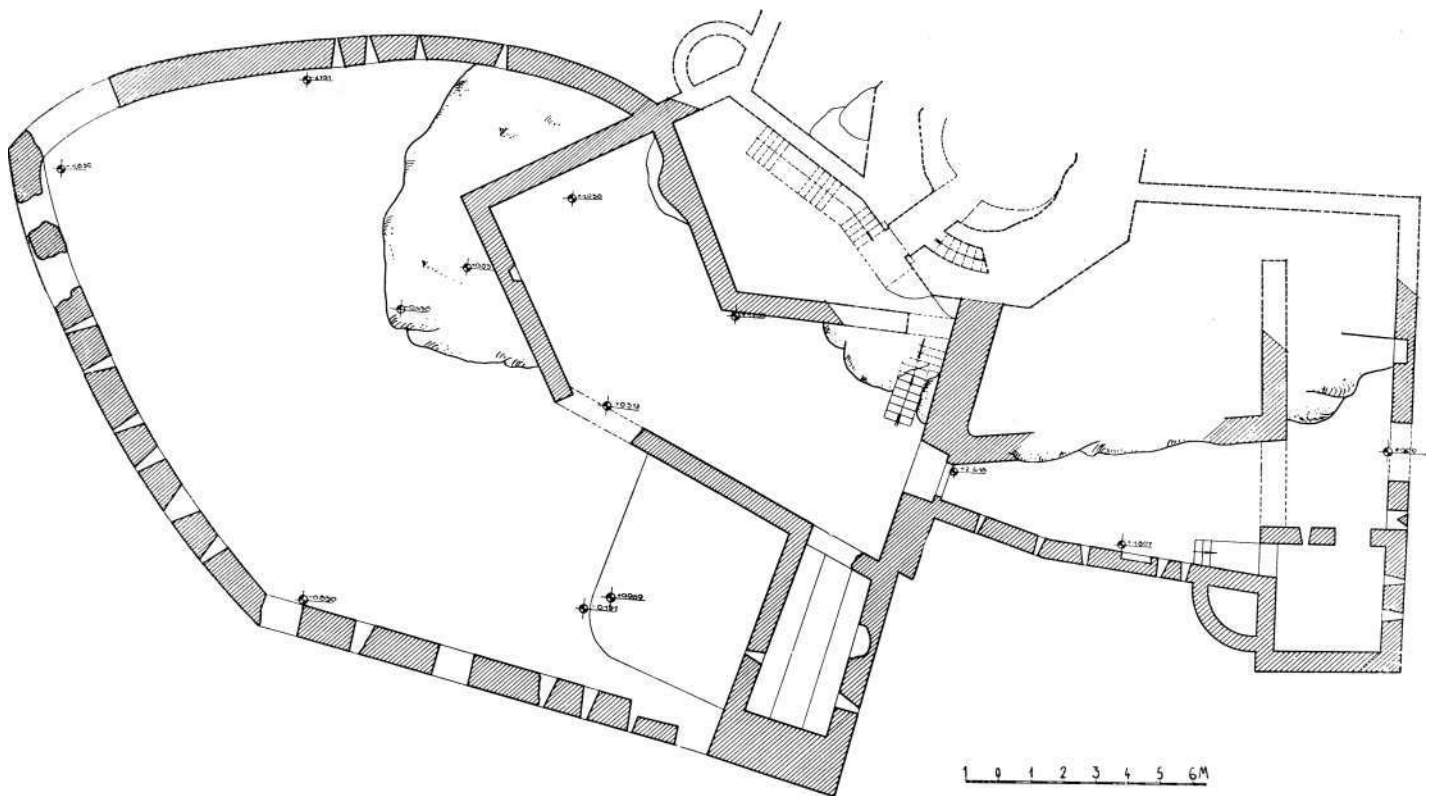
Grad je oteo od Mlečana Kodža Musta-paša Ušćuplija Fatihov zapovjednik. Ima tu od hercegovačkog sandžaka i blagajskog kadiluka zastupništvo i dizdar sa pedeset gradskih ljudi.

Opis tvrđave i zemlje. Kraj vode na istoku, tj. od strane blagajske tvrđave, stoji na dosta visokom i golemom brdu i na goloj strmoj litici malešan, nizak grad, ali je sasvim zbijen i tvrd. Jedna gvozdена vrata otvaraju se prema jugu. Opkopa nema, od strane rijeke su strmine i usjekline; u nutrini pločom pokriva dizdareva kuća, jedan hambar i jedna kulica, a imade unutra i jedna malešna džamija.

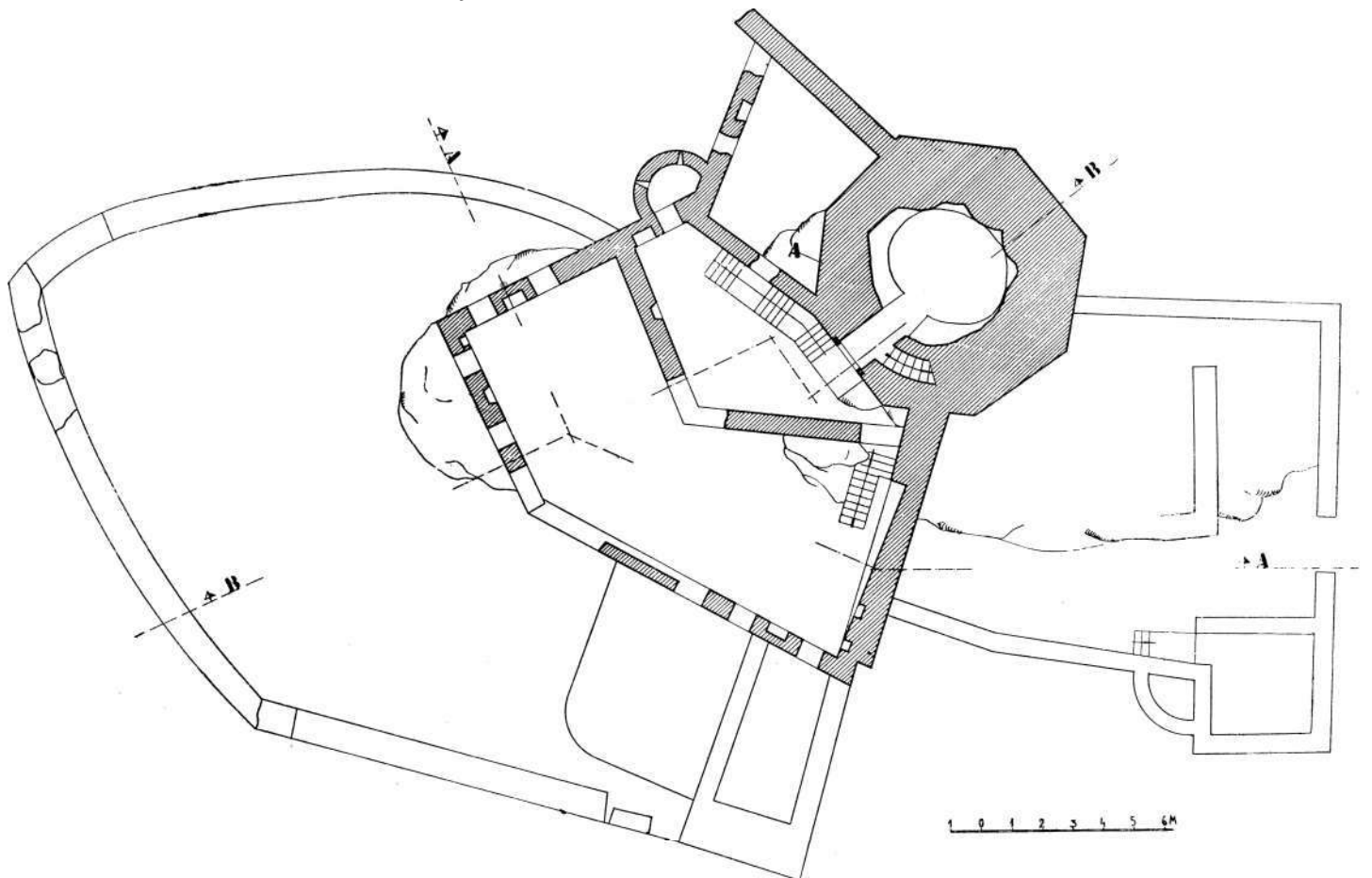
Imade i jedna vodena kula, a niz skaline od 200 stepenica silazi se za vrijeme opsade vodi i uzimlje voda. Za vrijeme rata može u ovu tvrđavu stati samo 500 ljudi, jer je sasvim malešna tvrđava. Imade oko pet stotina malih neurednih topova (?), a gradska vrata stoje uvijek zatvorena. Obnoć čuva oko 50 vojnika stražu. Ako bi

Džebhana-mali masivan objekt pred ulazom u glavnu Tvrđavu, koji je služio kao magacin municije.

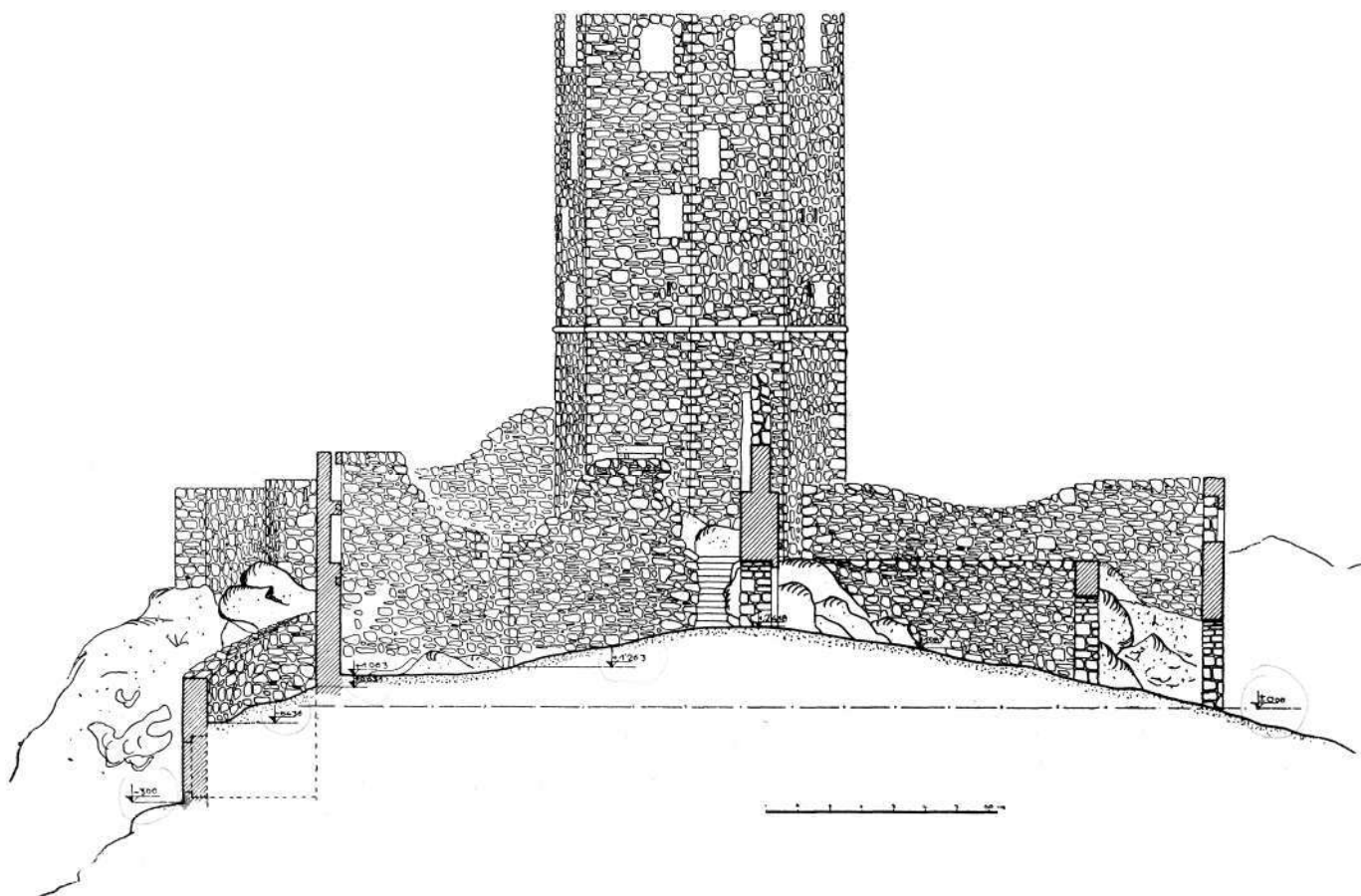

Glavno utvrđenje Počitelja — tlocrt najnižeg dijela. Prilaz tvrđavi je s juga (desno); najstariji dio tvrđave — oktogonalna kula — počinje na višoj koti. Centralni dio u tlocrtu zauzimala je dizdareva kuća.

Tlocrt počiteljske tvrđave na visini ulaza u glavnu kulu — njen najstariji dio.

Presjek kroz glavnu tvrđavu.

neprijatelj plivajući ili preko mjevoja prešao preko vode na ovu stranu, ispalili bi top i tako svrše posao.

Varoš. Pod ovom je tvrđavom kraj rijeke varoš sa oko 150 pločom pokrivenih kuća s vinogradima i baščama. U nekih kuća imaju oružne kule. Ima jedna džamija u koje je više vrata tarih: Napravi ovu lijepu džamiju gospodar dobra i zadužbine Hadži Alija sin Musa-age 971 (1563) godine.¹⁸ U dvorištu limade jedna visoka sevlja. Ovu je svijetlu džamiju napravio djed čehaje Ibrahim-age, gospodara našeg, a njegov poštovani brat Hadži Omer-aga načinio je ispod ove džamije uz grad kraj vode jedno imare u kome se stanovnicima danju i noću daje na pretek hljeba i čorbe, uoči petka varena mesa, pilava i zerde, i ono će postojati dokle bog hoće. U kasabi ima jedan mekteb. Kasnije načinio je naš gospodar Ibrahim-čehaja jednu medresu i poslao još ljude da načine jednu banju i jedan han. Kuće su jedna na drugoj okrenute zapadu prema rijeci. Ima vrlo mnogo

oraha, a kako je zrak dobar, prispijeva tu voće prije nego li u ostalim kasabama».

Iz oba navedena opisa proizlazi da je polovinom sedamnaestog stoljeća ovdje bilo znatno naselje. Interesantno je da Evlija Čelebija izričito kaže da je varoš kraj rijeke i daje naslutiti da iznad džamije nije bilo kuća ili bar većih grupacija izgrađenih objekata, jer veli: »ispod ove džamije uz grad kraj vode...« Ovakav položaj zaista je mogao odgovarati ljudima koji su, zaštićeni utvrdom, bili u znatnoj mjeri upućeni na vodenu komunikaciju. Pa i kasnije u procesu adaptacije naselja prema nastalim društvenim pregrupacijama, takav položaj je mogao biti ne samo prihvatljiv nego i ugodan, sve dok Počitelj nije preuzeo ulogu defanzivnog strateškog uporišta prema jugozapadu, kada se naselje počelo povlačiti na padinu bliže tvrđavi.

Iz gornjih podataka proizlazi dakle, da je za razliku od 15 stoljeća kada se ovdje formira utvrda, period izgradnje u 16 i 17 stoljeću značajan za nastajanje javnih i monumentalnih objekata u mjestu počam od džamije Hadži-Alije, sina Musova, god. 970 (1562 do 63), pa preko mekteba što ga Evlija Čelebija spominje ne navodeći ko ga je podigao, imareta Hadži-Omeragina, do građevina

¹⁸ Prema čitanju i prevodu M. Mujezinovića (Turski natpisi XVI vijeka iz nekoliko mjesta BiH — Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslavenskih naroda pod turskom vladavinom, sv. III—IV, str. 470) pogrešan i nepotpun prepis natpisa. Uporedi bilješku pod br. 36.

Struktura naselja — individualizacija objekata i forsiranje zelenila koliko god su prirodni uslovi dozvoljavali Gore desno vidi se dio gradskog bedema.

najznačajnijeg počiteljskog investitora ćehaje Ibrahim-age — do njegove medrese, banje, hana, sahat-kule... Izuzimajući sahat-kulu, iz zapisa Evlije Čelebije se vidi kojim su redosljedom i kada ovi objekti građeni.

Dok Evlija Čelebija sve ove investitore javnih objekata u Počitelju dovodi u rodbinsku vezu, najnovija istraživanja našeg historičara-orijentaliste dra H. Šabanovića pokazuju suprotno. Dr. H. Šabanović nalazi¹⁹ da je otac ćehaje Ibrahima Omer-aga konvertit, te prema tome ne može biti sin Alije, sina Musa-ova.

Prof. H. Kreševljaković piše²⁰ da je Ibrahim-aga, koji je 1664 godine, kad je Evlija Čelebija ovuda prošao, bio ćehaja (tajnik) velikog vezira Fadil Ahmed-paše Ćuplirilića, postao u julu još iste godine jeničarski aga, u proljeće iduće godine vezir i valija u Sivasu, a u februaru 1667 premješten u listom svojstvu u Egipat, gdje je i umro 1668 godine. Pri tome on identifikuje ćehaju Ibrahim-agu sa Šišman Ibrahim-pašom. Međutim H. Šabanović utvrđuje da su to dvije različite ličnosti, od kojih je prvi utemeljitelj navedenih objekata u Počitelju, a Šišman Ibrahim paša vjerovatno samo darovalac počiteljske džamije.

Činjenica je međutim da se objekti svih navedenih investitora danas u Počitelju pripisuju Šišman Ibrahim-paši, pa i vakuf nosi to ime.

Tradicija zna samo za Ibrahim-pašu, dok o ostalima nema ni spomena.²¹ Po mom mišljenju

prezime ili nadimak Šišman upućuje nas na njegovo slavensko porijeklo.²²

Dok je, kako se to vidi iz gore iznesenog, 16 i 17 stoljeće značajno za izgradnju javnih i društvenih objekata Počitelja, izgleda da u tom periodu Turci na tvrđavi nisu izvodili neke značajnije zahvate, nego su je samo adaptirali prema svojim potrebama. Danas znamo²³ da je počiteljska tvrđava proširena, da su sagrađene tabije, nadozidana glavna kula tvrđave, te čitavo naselje opasano bedemima tek kada je Venecija 1693 zauzela Gabelu — do tada glavnu tursku utvrdu prema Dalmaciji.

Zadnje godine sedamnaestog vijeka ispunjene su grozničavom aktivnošću oko utvrđivanja grada. Tabije su bile sagrađene i kula dozidana prije 1698 godine, jer je 1 maja te godine, bujrukdijom na blagajskog kadiju naređeno da se usiječe 1700 greda za izgradnju opkopa od Mehmed-pašine tabije do Miralajeve kule i od Neretve do Delibašine tabije.²⁴ Interesantno je da se od ovih naziva do danas u Počitelju sačuvalo samo ime Pašina ili Careva tabija.

Iza bečkog rata Hercegovina je silno stradala od mletačkih provala i četovanja dalmatinskih uskoka. Sam Počitelj popalio je Vule Novković 1669 godine, a u junu 1698, prilikom jedne mle-

²² Kao pisac jedinog dokumenta iz 1470 god. spominje se Šišman Botić, dijak iz Jeleča. Vidi Truhelka: Turško-slovenski spomenici, str. 32.

²³ Uporedi: Kreševljaković — Počitelj na Neretvi, str. 7 i Kreševljaković-Kapidžić — Stari hercegovački gradovi, str. 12.

²⁴ Kreševljaković-Kapidžić; Stari hercegovački gradovi, str. 12.

¹⁹ Dr. H. Šabanović došao je do ovog zaključka na osnovu najnovijih istraživanja u dubrovačkom arhivu a objavio ga u komentaru svog prevoda putopisa Evlije Čelebije.

²⁰ H. Kreševljaković: Počitelj na Neretvi, str. 15.

²¹ Uporedi bilješku 37.

tačke navale, zatražili su Počiteljci pomoć od Blagajaca.²⁵

Kad se imaju u vidu ove nesigurne prilike, gubitak Gabele i sva uzaludna nastojanja oko ponovnog zauzeća tog uporišta, strahote koje je svaka provala sa sobom nosila itd., razumljiva postaju sva nastojanja za što boljim osiguranjem naselja. U varoš, potpuno opasanu bedemima i jarcima, ulazilo se sada samo kroz dvije kapi-kule i dvojna mala vrata.

Na donjoj počiteljskoj kapiji s vanjske strane nalazi se jedan vrlo oštećen natpis, sa koga je orijentalista M. Mujezinović razabrao riječi: » ... japti sedid ... Redžeb paša ... Omer ...« Tragajući za Redžeb-pašom, naći ćemo u godinama 1107 do 1114 (1695—1703) kao hercegovačkog namjesnika Redžeb-pašu Nevesinjca, osnivača porodice Bašagića-Redžebpašića, za koga dr. S. Bašagić bilježi²⁶ da je sagradio i popravio nekoliko gradova i džamija — u Nikšiću, Počitelju, Blagaju, itd. Nešto kasnije nalazi se kao paša u Hercegovini Redžeb-paša iz Ljubinja, ali se za njega ne spominje da je bilo gdje izvodio slične građevinske radove.

²⁵ Isti, str. 12.

²⁶ Dr. S. Bašagić: Znameniti Hrvati — Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj Carevini.

Prilaz naselju kroz Donju kapiju.

Ulica, kaldrmisana u stepenicama, nastala u uslovima isključivo pješačkog i konjskog prometa.

Značajno je da je početkom osamnaestog stoljeća trebalo ovdje graditi, pored postojeće, još jednu džamiju, iz čega se daje pretpostaviti da je došlo do prirasta stanovništva. Osman-paša Resulbegović, koji je inače u Dubrovnik poručivao da mu šalju krečare i druge majstore kada bi što zidao, u pismu od 20 marta 1725 piše: »jošte u ovo čestito godište u gradu od Počitelja sada od mora kapetan-vezir... naš čestiti Mustafa-paša za ponaciniti džamiju bivši nama preporučio. Zato u dan od svetoga Đurđa početi potrebno...²⁷ Međutim, do podizanja ove džamije nije nikada došlo.²⁸

Ovim je izgradnja Počitelja uglavnom završena. Izgradnju bezimene arhitekture, prvenstveno

²⁷ Vladislav Skarić: Trebinje u 18 vijeku — GZM, 1933, str. 66.

²⁸ Možda se ovdje radilo o obnovi džamije u tvrđavi koju Evlija Čelebija spominje, a koja po mišljenju prof. Kreševljakovića već u početku 18 stoljeća ne postoji, jer na platnom spisku posade iz tog vremena nema imama ni mujezina.

stambene, kroz historijska fakta svakako ne možemo pratiti, a ova je sigurno bila najviše podložna metamorfozama. Povećanjem strateškog značaja mjesta i pojačanjem garnizona Počitelj je na prelazu iz 17 u 18 stoljeće morao doseći maksimum u broju stanovnika, što je značilo i povećanje stambene izgradnje. Ukoliko je tačna pretpostavka da se ovdašnje naselje u doba prolaza Evlije Čelebije steralo više uz rijeku, onda je sigurno ovim povećanjem izgrađen gornji dio današnjeg naselja. Da se u ovim nesigurnim vremenima bježalo sa stambenim objektima na terene osigurane zidinama i utverdama, samo je po sebi razumljivo. Možemo sa sigurnošću uzeti da od tog vremena ni broj kuća, ni njihov smještaj, pa čak ni njihova arhitektura nije pretrpjela nekih bitnih promjena. Ali baš u ovo vrijeme Počitelj je dobio svoj definitivni izgled i pečat koji je sačuvao do današnjeg dana.

Nakon austro-ugarske okupacije porušen je dio bedema kod Donje kapije a otvoren put u Donje polje, a znatno kasnije porušen je drugi dio bedema skupa sa malim vratima iza hamama, koja se na starim slikama mogu vidjeti, te proširen put u Gornje polje. Na ovaj način je uništen kontinuitet gradskih zidina Počitelja.

Iz svega izloženog vidimo da su za izgradnju Počitelja značajna tri perioda: doba Matije Korvina kada je utvrđena neosporno velika strateška vrijednost mjesta, doba formiranja naselja pod utjecajem orijentalnih shvatanja sa izgradnjom značajnih javnih objekata u vremenu kad su vojni sukobi bili preneseni na udaljenija područja, te, konačno, doba ponovnog zadobijanja strateškog značaja nakon što su Mlečani zauzeli i razorili Gabelu.

Strateška uloga mjesta bila je, dakle, presudna. Uspostavom kapetanije, što je također uvjetovano porastom te strateške uloge, Počitelj dobiva važno mjesto i viši rang i u administrativno-upravnom sistemu Turske Carevine u 18 i 19 stoljeću, a za ekonomsku bazu dobiva veći broj sela i šuma odvojenih od mostarskog, blagajskog i stolačkog upravnog područja. U to doba (1782) sastojala se posada grada od 354 vojnika i oficira, što u poređenju s podacima Evlije Čelebije iz 1664 godine, znači sedam puta jaču stražu.²

Jačanje lokalnih feudalaca u to doba i međusobne borbe pojedinih kapetana predstavljaju interesantan materijal o prilikama na periferiji jednog carstva čija je centralna vlast slabila, a što je bilo karakteristično za Tursku u tom trenutku. Okviri

Sahatkula, građena u drugoj polovini sedamnaestog stoljeća — jedan od tri upečatljiva visinska akcenta Počitelja — retardacija romanične forme u ambijentu i vremenu osmanlijsko-islamske kulturne dominacije.

ove radnje ne dozvoljavaju da se time поближе pozabavimo.

Gubljenjem strateškog značaja po okupaciji od strane Austrije Počitelj gubi svoj modus vivendi i naglo propada. Propadanje od 1878 naovamo pogodovalo je, međutim, očuvanju krasne urbanističko-arhitektonske aglomeracije od pritruha modernog doba i prodiranja srednjeevropske civilizacije, tako da je ovo naselje sticajem okolnosti danas uistinu muzej arhitekture pod vedrim nebom.

²⁹ H. Kreševljaković: Počitelj na Neretvi, str. 8.

USLOVI POSTANKA I PRINCIPI OBLIKOVANJA NASELJA

Pokušavajući da riješi problem nastajanja Počitelja puteni komparativne analize, čovjek dolazi do zaključka da se ovdje radi o suprotnostima koje se na jedinstven način izmiruju. Ako posmatramo ovu urbanističku aglomeraciju u njejoj cjelovitosti, a u odnosu na pejzaž — na vodu i konfiguraciju terena, te u odnosu utvrđenja i glavne kule prema samom naselju u užem smislu riječi, možemo zapaziti izvjesnu sličnost u postavci sa samim Dubrovnikom, kao i sa Stonom kojeg su u četrnaestom stoljeću također gradili dubrovački majstori. Ako je srednjovjekovni utvrđeni grad Počitelj imao, kako se čini, svoj suburbium, onda su mu po svoj prilici dubrovački majstori dali svoj pečat urbanog koncepta u toku radova pred provalu Turaka ako ne ranije. S druge strane, naselje u užem smislu, po svojoj internoj organizaciji, ima sve karakteristike orijentalnog tipa naselja,

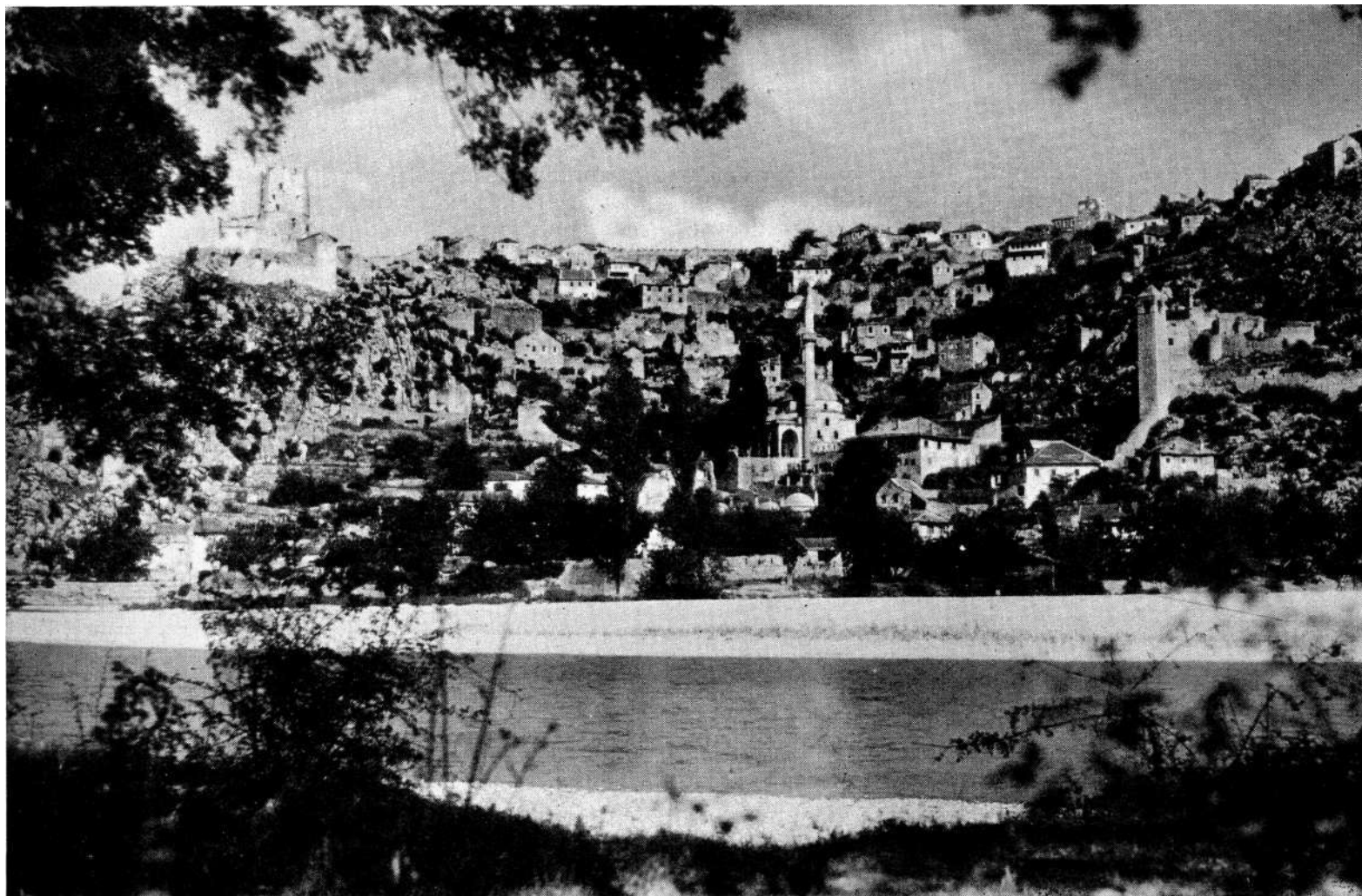
Pogled na Počitelj sa suprotne obale Neretve. Na amfiteatralnoj konfiguraciji terena, aglomeracija se prezentira gotovo u vertikali, uokvirena glavnom tvrđavom (lijevo gore), bedemom i Pašinom tabijom (desno od sahatkule). Džamija i drugi javni objekti u centru.

nema ni traga, makar u osnovnoj shemi od mogućeg srednjovjekovnog naselja.

Dolazak Turaka u ove krajeve pred blizu pola milenija značio je ne samo smjenu vladajuće klase nego i velike socijalne pregrupacije i totalnu reorganizaciju ekonomske strukture društva.

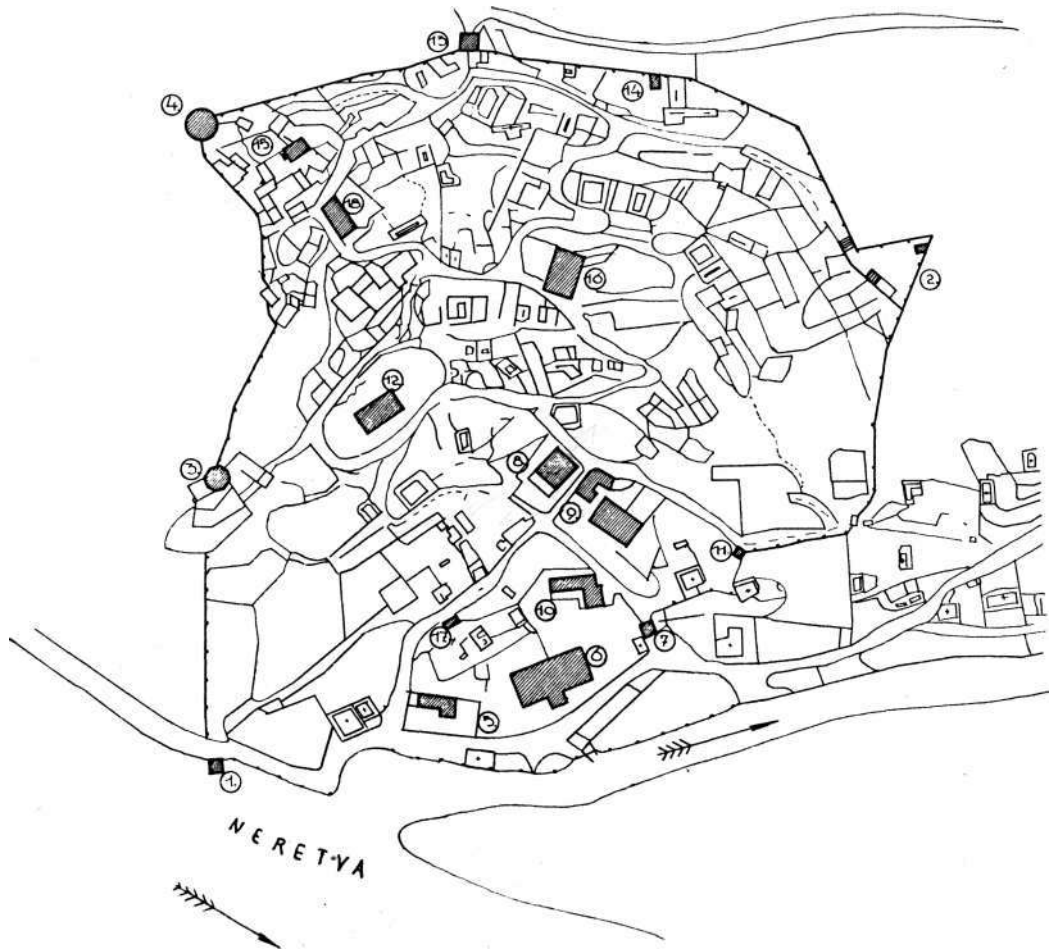
Jedan od spoljnih efekata ove ekonomske reorganizacije je formiranje brojnih naselja kao složenih organizama društvenog života. Za razliku od grada — utvrđenja srednjovjekovnog feudalnog gospodara, skoro isključivo strateškog značaja, oko kog se u skromnim nastambama okupilo nešto stanovništva — pretežno zemljoradnika vještih po nekom zanatu — i koje se tu nalazilo uglavnom da posluži feudalcu, novi gradovi su ekonomska i kulturno-politička uporišta jednog sistema sa naglaskom na centralizam.

Zanati su se izdiferencirali, snabdijevanje potrošača vrši se na široj platformi, u velikoj mjeri razvija se posredništvo između proizvođača i potrošača — dakle trgovina. Snabdijevanje ogromne turske armije, koja je u doba formiranja većine gradova i gradića u Bosni i Hercegovini bila u stalnom pokretu, možda je bilo od presudnog zna-

Počitelj na Neretvi
Situacija

- 1 — Vodotoranj hamama
- 2 — Pašina tabija
- 3 — Glavna tvrđava
- 4 — Kula
- 5 — Hamam
- 6 — Han
- 7 — Donja kapija
- 8 — Džamija
- 9 — Gavran-Kapetanovića konaci
- 10 — Medresa
- 11 — Sahatkula
- 12 — Džebhana
- 13 — Gornja kapija
- 14—18 Značajniji stambeni objekti

čaja za njihov urbani lik — u regionalnom smislu na okupljanje proizvođača i posrednika uz raskršća putova, u lokalnom, pak, na zoniranje, namjenu površina, diferencijaciju rada i stanovanja, jednom riječju — na organizaciju života u naselju.

Srednjevjekovni Počitelj za Turke nije bio, barem u prvo vrijeme, od strateškog značaja, što potvrđuje činjenica da su njegovom utvrđenju posvetili više pažnje tek nakon Bečkog rata. To je razlog da se i ovo naselje formiralo, odnosno adaptiralo, prvenstveno kao manja privredno-ekonomska čvrsta tačka, dok je upravno-političku značajku dobilo tek sa ponovnim dobivanjem strateške važnosti u epohi opadanja turske sile. Na čvorištu tri važna puta, od kojih je prvi preko Blagaja i Mostara vezao ovo mjesto sa centralnom Bosnom, drugi preko Stoca i Nevesinja sa istočnom Hercegovinom, Sandžakom i Crnom Gorom, i treći preko Gabele sa Dalmacijom i Dubrovnikom, Počitelj je postao u sistemu vojnih i trgovačkih kretanja uporište čiji je kapacitet također uvjetovan ovim kretanjima. Konačno pitamo se nije li potreba hvatanja i onog četvrtog — vodenog puta — bila baš od presudnog značaja za situiranje čaršije uz rijeku, jer je jasno da je čaršija, kao mjesto proizvodnje i trgovine, jezgra turskog Počitelja, dok utvrda ostaje dugo u pozadini.

Formiranje naselja odvijalo se po izvjesnoj shemi, čije korijene treba tražiti na Istoku i koja je, razumljivo, od mjesta do mjesta varirala, organski se prilagođavajući specifičnom.

Pokušavamo otkriti te korijene. Zamislimo nomadsko pleme u pokretu — svejedno gdje — na Turanskoj visoravni, na pješćanim putovima Karakuma ili Kizil-kuma, ili pod vrelim arabljanskim suncem u pustinji Nedžda. Ljudi i stoka lutaju od oaze do oaze trbuhom za kruhom. Taj čovjek ne zna šta je urbanizam i arhitektura u našem smislu. On, našavši oazu u kojoj će ostati duže ili kraće, zaustavlja se i sređuje se. Sređuje svoj makro- i mikro-kozmos, u okviru plemena i u okviru porodice. Zaustavili su svoja stada kraj vode — logično je da će u centru biti ono što je svima zajedničko, što ih drži na okupu, što znači interes sviju. I logično je da privatna, familijarna zbivanja dolaze u drugi, periferijski plan. A sve to skupa treba na neki način obuhvatiti i osigurati. Eto, na tim principima je primitivac nomad formirao svoj logor — organizirao se urbanistički. Logorska vatra i stijeg zaboden u zemlju označavao je mjesto gdje se starješine ili, pak, svi odrasli članovi plemena skupljaju, vijećaju, odakle potječe misaona povezanost zajednice.

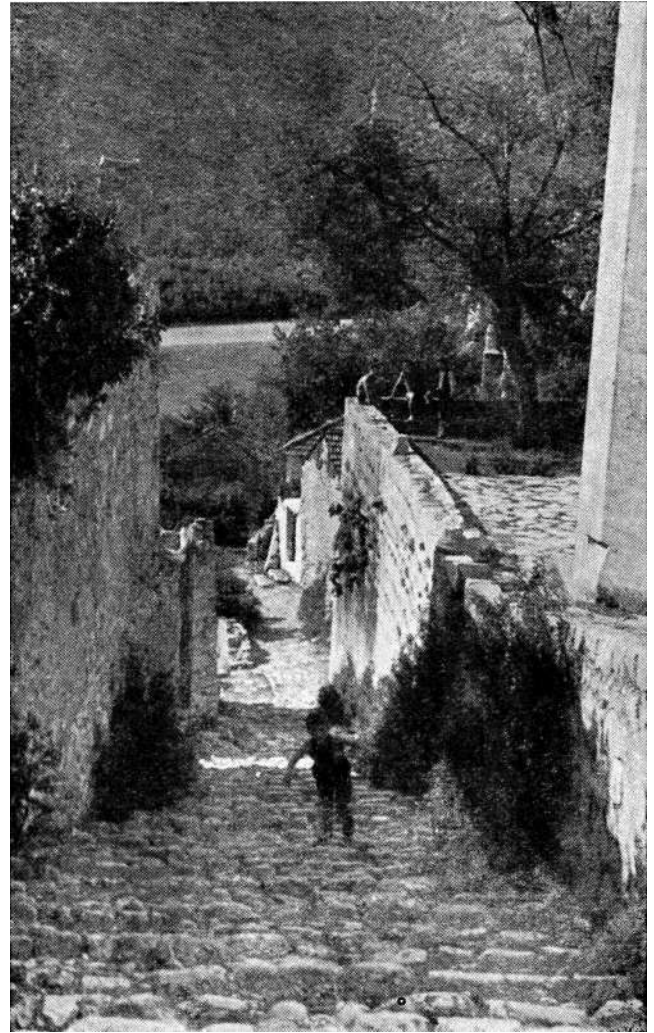
A kako je stvorio svoj šator — svoj dom? U početku je potražio neko stablo da se pod njegovom

krošnjom smjesti sa ženama i djecom. Ali stablo nije bilo uvijek siguran zaklon od sunca i kiše, pa je u nevolji razapeo neku kožu ili tkivo. I prema susjedu, koji je previše radozno zabadao svoj nos u njegov intimni život, također je postavio vertikalno jedan tekstilni ili kožnati paravan. Konstrukcija, na kojoj je Europa izgradila svoju estetiku arhitekture, za njega nije bila nimalo važna, on je svoje asure i kože okačio i podupro ma kako, bilo je samo važno da ostanu u željenom položaju i da — formiraju prostor. I, ako je arhitektura umijeće formiranja prostora, kako to kažu teoretičari, onda je baš taj nomad ostao najdosljedniji njenom iskonskom zadatku.

Pa i kasnije, kad su se ovi nomadi nakon islamizacije smirili na jednom mjestu — čak u 16 i 17 stoljeću kad se formirao Počitelj — princip oaze, logorišta i paravana nije napušten.

Nema sumnje da ovaj gradić nosi karakteristike importiranih, orijentalnih urbanističkih shvatanja, bilo u smislu disponiranja i izgradnje osnovnih potreba — mjesta za rad i mjesta stanovanja, što je, kako u Počitelj u tako općenito u strukturi varoši orijentalnog tipa, uvijek odvojeno, bilo pak

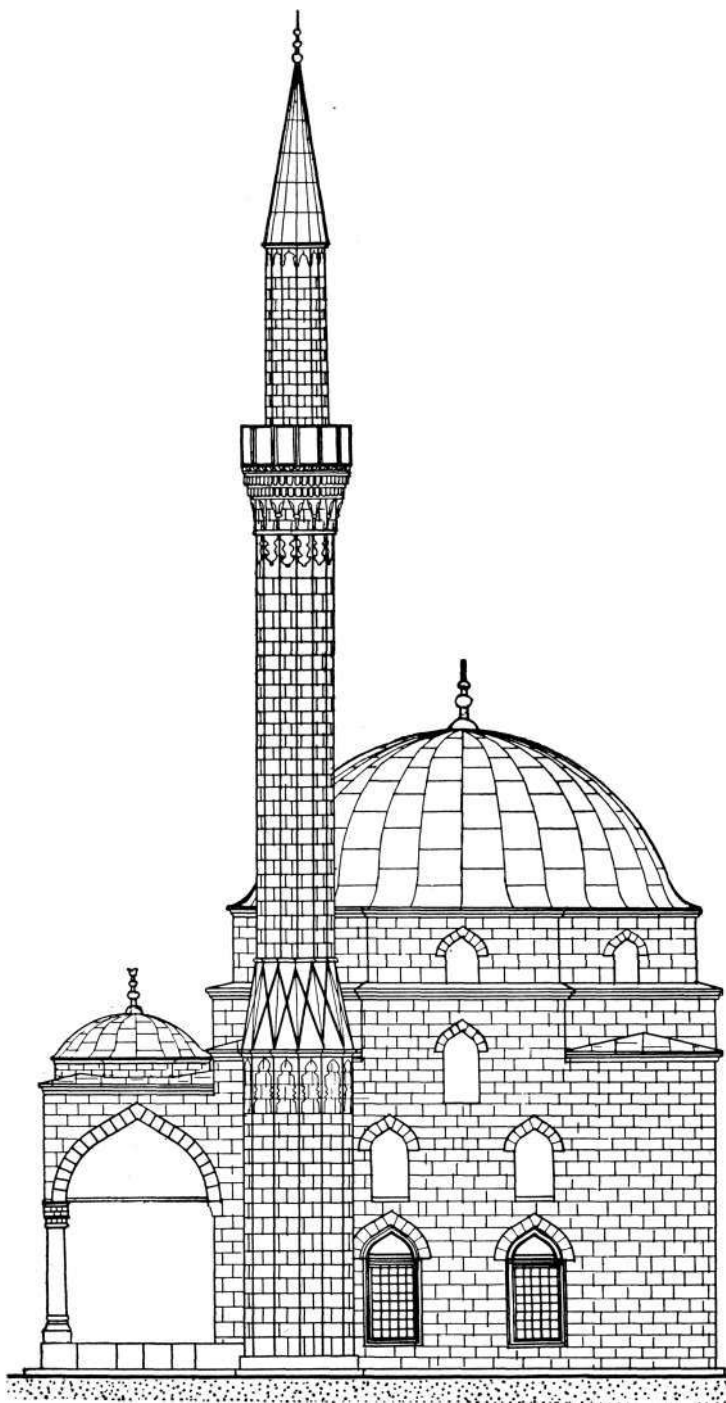
Prilaz od Gornje kapije centralnom dijelu počiteljske tvrđave.

Ulica između džamije i Gavran-Kapetanovića kuće. Osjeća se izvjesno pomirenje osebnosti tipičnog sokačića bosansko-hercegovačkih naselja turske epohe i uske, strme, zasjenjene ulice, karakteristične za naše primorske gradove.

u podizanju objekata društvene nadgradnje, kao što su džamija, medresa, hamam, itd. Ovo, međutim, ne negira konstatovanu sličnost osnovnog smještaja naselja u pejzaž sa Dubrovnikom i Stonom.

Građenje — to je stvar zajednice. Na jednoj urbanističkoj aglomeraciji ono je odraz društvenih funkcija na datom stepenu razvoja. S jedne strane, porodični život odražen izgradnjom individualnih kuća, koje se nizom zajedničkih svojstava, s neznatnim razlikama u volumenu, zalančavaju u jedinstveno slikovito plastično tkivo odajući smisao za zajednicu — s druge, čitav niz funkcija javnog života. Religija, politika i prosvjeta, u doba izgradnje Počitelja još nedovoljno izdiferencirane, manifestiraju se u tri objekta: džamiji, mektebu kao primarnoj školi i medresi kao višoj školi, koja je u svoje vrijeme bila prilično poznata. Od ustanova koje bismo mogli klasificirati u funkciju socijalnog zbrinjavanja i narodnog zdravlja vi-

Bočna fasada džamije.

dimo javno kupatilo (hamam) i imaret, koji ne postoji više. Nešto što bi odgovaralo bolnici ne nalazimo u Počitelju, ali izgleda da grad nije ni u tom pogledu zaostajao za prosjekom.³⁰ Od ugostitelj-

³⁹ Jedan prepis Ibni Sina-ova (Avicena) kodeksa, prepisan u Počitelju, nalazio se u ostavštini dra Luje Thallera, prof. historije medicine Medicinskog fakulteta u Zagrebu (vidi kartoteku Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Sarajevu — bilj. prof. Kreševljakovića).

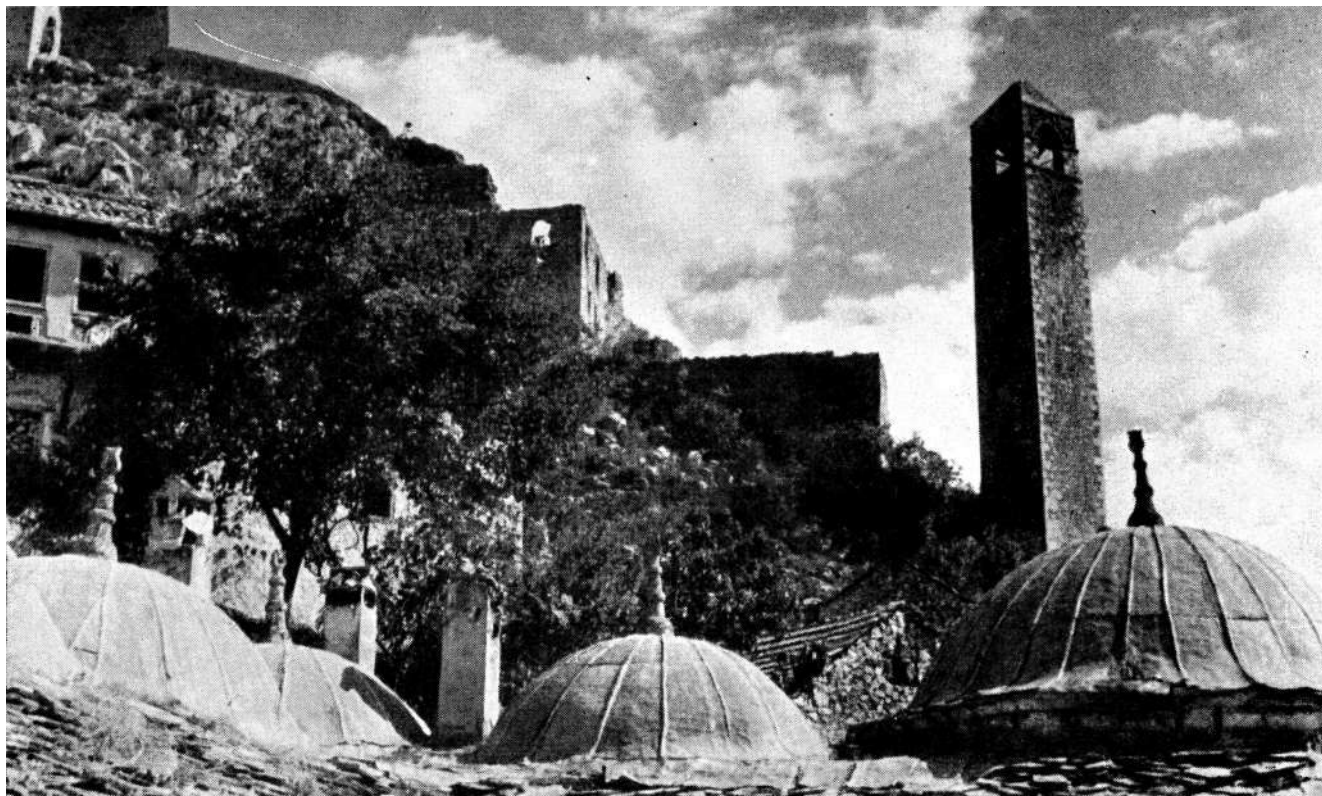
skih objekata grad raspolaže hanom, a vjerovatno i nekom kafanicom. U nizu dućana počiteljske čaršije rade terzije (krojači), kujundžije (zlatari), kalajdžije, puškari i sedlari,³¹ svakako i poneki trgovac.

Ono što je najljepše u urbanističkom tkivu Počitelja, u čemu ovaj gradić čak prevazilazi druge gradove tog perioda, jest vanredna zonska podjela cjelokupnog naselja i uzorna funkcionalna raspoređenost površina prema namjeni. Kraj Neretve smještena je čaršija s nizovima dućana, s velikim hanom i hamamom. Odmah iza hana je medresa i imaret... đaci iz medrese koriste hamam, imaret treba namirnice koje se preprodaju u čaršiji. Poviše medrese je džamija, jednim ulazom vezana pretežno na čaršiju i medresu, a drugim na stambenu zonu. I, oko svega, područja stanovanja položena amfiteatralno po padinama. Naselje nadvisuje utvrđenje, a opasuju ga bedemi. Pa ako imamo u vidu da se ovo vanredno diferenciranje ne odvija u ravnini, već snažno prelazi u treću dimenziju, da je usto svaka funkcija odražena specifičnom formom, impresionira nas neslućeno bogatstvo tjelesnosti u kome se zrcali raznolikost života. Dvije vertikale — munara i sahat-kula — akcentuiraju, ali ne dominiraju; nedostaje im materijalni kvantitet potreban za dominaciju.

I ako tomu dodamo vrtove Počitelja, tj. Gornje i Donje polje — dva rekreativna rezervata bujnog zelenila, u koje stanovništvo mjesta ekspanzira u vrućim mjesecima, koji danas znače i glavni izvor prihoda ovog stanovništva uz pozitivno djelovanje u biološkom smislu, slika postaje potpuna. U ovim izdvojenim vrtovima, a što je opravdano specifičnošću datog terena, nešto potsjeća na Dubrovnik, koji je također ljeti emigrirao iz gradskih zidina na Lapad, na Omblu i druga rekreativna područja. Interesantno je da, za razliku od gradova orijentalnog tipa, Počitelj unutar naselja nema nikakva groblja, čak ni kraj džamije — mrtvi su izvan naselja.

Diferenciranje površina po namjeni uslovalo je i profinjenu diferencijaciju putova. Okosnicu čini drum, koji se vijugavo zbog strmog terena spušta prema rijeci, tangira tvrđavu, obilazi džamiju sa njene južne i zapadne strane, prolazi između medrese i konaka počiteljskih kapetana — Gavrankapetanovića, te se kroz Donju kapiju nastavlja nizvodno u pravcu Donjeg polja. Jedan odvojak, koji počinje kod džamije, ide iznad medrese, imareta i hamama do nekadašnjih malih vrata kroz koja se izlazilo u Gornje polje, a na vezi malih vrata i Donje kapije, paralelno s rijekom, nizao se nekad dućan uz dućan — počiteljska čaršija. U trokutu što ga opisuju tri prometnice zatvaraju nalaze se svi javni objekti osim džamije i sahat-kule.

³¹ H. Kreševljaković: Počitelj na Neretvi, str. 15.

Kontrasti stereometrijskih oblika arhitektonskih tijela — odraz borbe ideja i shvatanja, mogućnosti i htijenja dramatične prošlosti. U prednjem planu kupole i dijelovi tvrđave — odraz borbe ideja i shvatanja, mogućnosti i htijenja — medrese, u pozadini stambena arhitektura, sahatkula oko Pašine tabije.

Karakteristično je za Počitelj da se čaršija ne nalazi na okosnici prometa, već — moglo bi se reći — na prometnici drugog reda, kojom čovjek uglavnom nema potrebe da prolazi ako nema posla u čaršiji. Čaršija je na taj način u prometnom smislu poprimila nešto izoliran karakter, pomalo na način bezistana ali bez krova. Čini mi se da je to specifikum Počitelja vrijedan pažnje, i možda tu leži ostatak urbane koncepcije nekadašnjeg pristaništa u koje su pristajale dubrovačke galije s majstorima i građom za radove 1466 godine, kao i galija kojom je, po legendi,³² Šišman Ibrahim-paša poslao čilime za džamiju.

Ostale prometnice u mjestu su izdiferencirane intenzitetom prometa u sokačiće i čikme, čime je riješen pristup do svake kuće.

Može biti dvojbeno da li se naselje kraj tvrđave u Počitelju formiralo na čvorištu tri — odnosno četiri — puta, ili su se ti putevi vremenom nešto akomodirali naselju koje je nastalo u blizini. Moguće je i jedno i drugo. Čini mi se da nužnost eventualnih devijacija puteva nije bila toliko od presudnog značaja za izbor uže lokacije, koliko neki drugi društveno-ekonomski i geofizički uslovi. Uzvodno i nizvodno od današnjeg naselja je plodna zemlja pogodna za obrađivanje i, u kamenoj pustari hercegovačkoj, ona nije mogla doći u obzir za izgradnju naselja. Visoravan istočno od tvrđave bila je neinteresantan goli krš, za izgradnju naselja nepodesan i usto potpuno bezvodan. A tu na jugu od tvrđave ruši se goli krš sve do rijeke, presijecajući pojas obradive zemlje uz obalu; ovuda je vodio put iz tvrđave na vodu, odavde su bili vidici bez kojih se stambena kul-

tura tog doba ne da ni zamisliti. Tu je, dakle, u okolini tvrđave bilo jedino mjesto podesno za formiranje naselja.

Logična urbanistička realizacija ostvarena bez prisustva urbaniste i bez poznavanja planskog urbanizma, pored prirodnog fenomena terena, osobito odražava slijedeće komponente:

a) Ekonomsku uravnoteženost društva, što se naročito očituje u nastajanju aglomeracije bez predominantnih ostvarenja. Najjači društveno-ekonomski faktor — kapetan, nešto se izdvaja veličinom i položajem svojih konaka, ali još uvijek ostaje u mjerilu cjeline.

b) Umijeće prilagođavanja, pri čemu sve što se unosi u primarnu aglomeraciju, pri svom postavljanju dobija odgovarajuće funkcionalne i prostorne odnose s onim što već postoji. Tu se može govoriti i o etičkom momentu, koji se odrazio u poštovanju tuđih vidika, u suzdržljivosti kod upotrebe dekora, ekonomičnosti u efektima, konačno u tipizaciji elemenata unatoč jediničnoj proizvodnji.

c) Vještinu plasmana, koja se odražava, kako funkcionalno tako i plastično, u vezi sa konfiguracijom terena i ranije izgrađenim objektima. Izbor lokacije odaje izrazit nagon za širinom i slobodnim pogledom u daljinu, tako da unatoč zbijenosti imamo osjećaj prostranstva. Ovom odnosu za ljubav ne izbjegavaju se u principu ni tehničke poteškoće, tako da se na strmoj amfiteatralnoj padini naselje prezentira takorekuć u vertikali.

Dolazimo na misao Le Corbusier-a: »Nema primitivnog čovjeka, postoji samo primitivno oruđe. Stvaralačka ideja stoji u punoj snazi od kada se prvi put pojavila«.

³² Vidi bilješku 37.

ARHITEKTURA

Kroz sve epohe razvoja čovječanstva, arhitektura je bila najrječitiji svjedok materijalne kulture društva, društvene strukture, privrednih uslova i općeg stupnja civilizacije. U tom smislu arhitektonski spomenici iz perioda bosanskog kraljevstva predstavljaju završen ciklus. U konkretnom slučaju radi se o srednjovjekovnim dijelovima tvrđave koji se mogu raspoznati u kasnijim turskim pregradnjama. Truhelka misli³³ da je »bedem koji štiti gornji rub amfiteatralnog polukruga grada Počitelja« nastao u doba grozničavog utvrđivanja protiv invazije Turaka. Sama tvrđava, uprkos docnijim radovima, u svom djelovanju je srednjovjekovna fortifikaciona gradnja. Ustvari, od prvotnog utvrđenja sačuvao se do danas samo donji dio glavne kule, mala četvrtasta kula lijevo od ulaza u tvrđavu i jedan dio zida na zapadnoj strani južno od čatrnje (cisterne) u tvrđavi. Centralni dio kompleksa tvrđave, u kome se nalazila i dizdareva kuća po detaljima prozora i prolaza, kao i po konstruktivnoj nepovezanosti sa starijim dijelovima odaje jasno tursko građenje, dok za gornji dio glavne kule možemo čak i iz pisanih podataka zaključiti da pripada koncu sedamnaestog stoljeća. Srednjovjekovni koncept glavne tvrđave i zida značajan je urbanistički,³⁴ dok sa čisto arhitektonskog stanovišta ova — uglavnom arheološka — pitanja imaju sporedan značaj. Zato ćemo ih u daljem izlaganju dotaknuti samo usput, dajući prednost epohi koja je izgradila, ne Počitelj-tvrđavu, nego Počitelj-cjelinu, a to znači epohi turske dominacije.

U tom poslu će izvjesne ekskurzije u veću širinu biti neophodne, da bi se objasnilo ono što je za većinu predmetnih objekata više tipično i standardno nego karakteristično za konkretan slučaj.

To što su Turci nakon zauzeća Carigrada stvorili na polju arhitekture obično se prikazuje, s velikom dozom proizvoljnosti, kao nekakav nastavak kulturnog zračenja Bizanta, pa se često čuje i izraz »tursko-bizantijski stil«. Nema sumnje da su izvjesne komponente ovih dviju arhitektura zajedničke, ali nije teško utvrditi da je historijskom nuždom turska civilizacija — divergentna onoj prethodnoj — morala ostvariti i svoju spe-

Arhitektonski detalj među napuštenim ruševinama koje još prkose vremenu.

cifičnu arhitekturu. Prvih sto godina turske vlasti u ovim krajevima je period velikih socijalno ekonomskih pregrupacija i arhitektura, rađajući se iz stvarnih društvenih potreba, u punom je usponu, da bi u drugoj polovini šesnaestog vijeka dosegla kulminacionu tačku.

Orientalna kuća — to je zid oko bašče i paviljon u bašči, kaže prof. E. Egli.³⁵ Veliki hanovi izgrađeni su oko centralnih dvorišta, a mali — kakav je bio i počiteljski — oko centralno smještenog prostora za konje. Medrese su dvorišta opasana zidom uz koji su predavaone i sobe za učenike. Na istoj koncepciji postavljen je i vojnički logor i carski dvor. Džamije imaju dvorišta opasana zidom, tiha i mirna sa šadrvanima u sredini — takorekuć još jedna džamija pod vedrim nebom. Kupola nad glavnim prostorom harama — nad šadrvanom — ima obligatno u sredini otvor, kroz koji pogled hvata jedan dio neba. Ta izolacija prema vani i koncentracija prema središtu i kome se po mogućnosti nalazi voda, navodi čovjeka na ideju stilizacije života na pustinjskoj oazi, gdje je isto mjesto jedanput služilo kao zborna mjesto ratnika, drugi put kao mjesto pobožne kontemplacije, treći put za skupno pranje ... Tek kroz stilizacije u arhitekturi ove se funkcije razdvajaju, dok u stambenoj kulturi u vanrednom dometu ove osnovne ideje, čovjek — iz izolacije koju je stvorio i ljubomorno zadržao — stvara još i vizuelno-prostornu povezanost sa prirodom i širokim horizontima.

³⁵ Prof. Ernest Egli: Das türkische Wohnhaus, La Turque kamaliste, br. 14. august 1936, Istanbul.

³³ Tursko-slovenski spomenici, str. 309.

³⁴ Vidjeli smo da radovima na utvrđenju grada 1466 god. rukovode Dubrovčani s graditeljem Paskojem Miličevićem na čelu, koji se kasnije okušao kao državni arhitekt na gradnji niza monumentalnih objekata, kao i na utvrđenjima Dubrovnika, Stona i Kotora. Formiran u domaćoj sredini tada već visoko urbaniziranog Dubrovnika, on je morao dati odraz svoje sredine i na djelima izvan Dubrovnika, što je i na Počitelju uočljivo. O Paskoj u Miličeviću vidi članak prof. Nikole Dobrovića: Neimari dubrovačkih zidina — Zbornik Arhitektonskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, 1953—56, str. 154 do 155.

Pokušavajući da razjasnimo ideju vodilju u formiranju prostora, vratili smo se, dakle, na istu hipotezu koju smo ranije razmatrali u vezi sa urbanističkom koncepcijom.

Kao likovna manifestacija ova arhitektura se prezentira posmatraču svojom prostornom plastikom, gdje masa (a ne površina kao, napr. u baroku) postaje osnov oblikovanja i kompozicije. Traži se izraz putem apstraktne geometrijske forme, harmonijom i odnosom dijelova, ritmom punog i praznog, svijetla i sjene, proporcijama oblika i masa, hijerarhijom masa. Svi su elementi u granicama apstraktnog i u kontrastu sa prirodom — funkcija se manifestira kao prostor, a njegov plašt kao tijelo bez ikakvih dodataka.

Značajno je da su Turci do dolaska u ove krajeve ostvarili standardna rješenja za sve važnije

javne objekte, te veće i manje tipove tih rješenja već prema potrebi mjesta na kome se podižu. Po utvrđenoj shemi gradi se hamam, han ili džamija, sam graditelj može da daje pečat svoje ličnosti pretežno na detalju. Treba, međutim, imati u vidu da su na našem području, zbog udaljenosti od centra, bili mogući osjetniji utjecaji i drugog kulturnog sektora, tj. gotičko-renesansnog na dalmatinskoj obali. To sve, kao i ono autohtono što je domaći čovjek i domaći graditelj nosio u sebi, što je davao specifičan pejzaž i materijal, stvara interesantan mozaik, gdje objekti, kao konačna rezultanta svih mogućih komponenata, uprkos osnovnim stilskim karakteristikama, postaju ipak specifično naši, utoliko više ukoliko su više profanog karaktera.

Šišman Ibrahim-pašina džamija — pogled od ulaza u tvrđavu. U pozadini se vidi Pašina tabija i sahatkula (Snimljeno 1955 god. u toku prepokriivanja glavne kupole džamije).

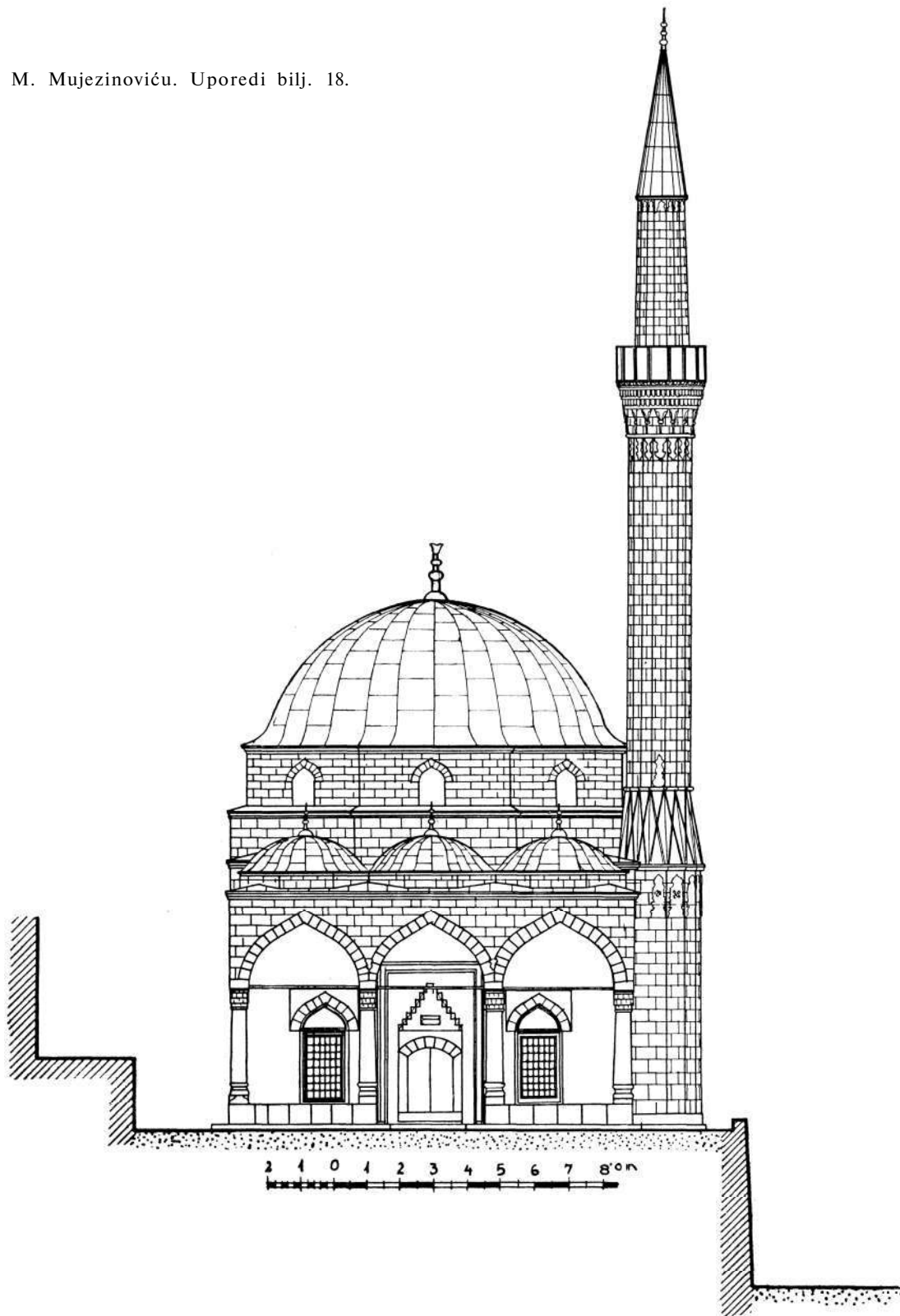
Džamija.

Putopisci novijeg vremena, mada o Počitelju govore samo uzgred, obično ne propuštaju da posebno ne upozore na ovu građevinu.

Ova džamija nema sačuvane vakufname, niti je u udubini za natpis iznad džamijskih vrata

stajala ranije natpisna ploča. Tek 1948 g. postavljena je ovdje natpisna ploča koja je do tada stajala u džamiji: »Ovaj časni mesdžid sagradi za oprost grijешnika dobrotvor Hadži Alija sin Musa-ov godine 970« (1562-63).³⁶ Vidimo da je to

³⁶ Prevod prema M. Mujezinoviću. Uporedi bilj. 18.

Prednja fasada džamije

isti natpis koji je Evlija Čelebija pročitao više vrata džamije koju spominje, ali koju ni jednom riječju ne opisuje, akamoli da je kiti superlativima, što on inače i kod manje vrijednih objekata čini i što bi za ovaj slučaj bilo razumljivo.

Ne zna se ko je, kada i zašto skinuo predmetni natpis. Činjenica je, s druge strane, da danas ovu džamiju nazivaju Šišman Ibrahim-pašinom, da postoje u narodu priče o gradnji džamije vezane za ovu ličnost,³⁷ te da se na Hadži-Aliju posve zaboravilo. Nije isključeno da je ćehaja Ibrahim-aga ili Šišman Ibrahim-paša nakon prolaza Evlije Čelebije kroz ovo mjesto, vršio neke značajnije opravke na džamiji, pa da je tom prilikom skinuta natpisna ploča, ili je možda na mjestu stare Hadži-Alijine džamije podignuta i posve nova zgrada. Ovi radovi morali bi pasti između 1664—68 g., dakle stotinjak godina nakon podizanja Hadži-Alijina objekta. Pisanih podataka nemamo, a stilске promjene u tih sto godina su toliko neznatne da se na toj osnovi kod ovakve provincijske arhitekture ne mogu bazirati zaključci.

Po svom konceptu ovo je kvalitetan primjerak standardnog rješenja manje monumetalne džamije, kakvih u Bosni i Hercegovini imamo tridesetak. Radi se u stereotomski shvaćenom prostoru sa kupolom nad kvadratičnom osnovom, u koju kvadrat prelazi preko trompa i oktogonog tambura, sa tri male kupolice nad trijemom i sa munarom

³⁷ Časopis »Behar«, IV, str. 220 — Rad ga izveo na put — po narodnom pričanju zabilježio N. N. Prenosim u izvodima:

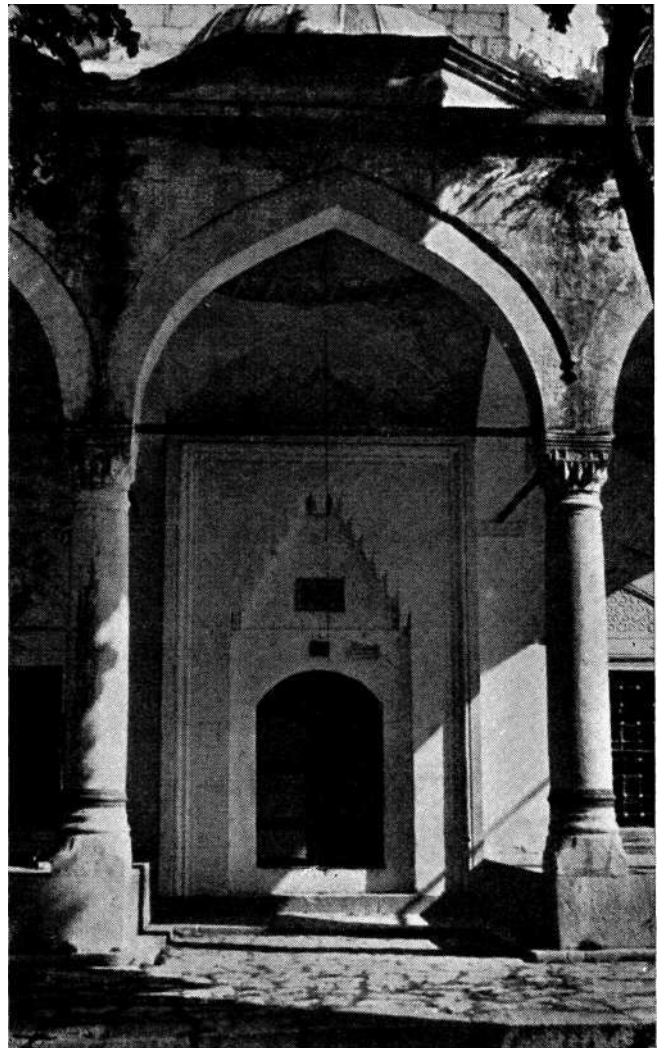
»Bio jedan ćelav dječak iz siromašne obitelji, pa ne bi nikad na голу zemlju sio. Ako ne bi imao na što drugo, a on bi uzeo uže s kojim bi u drva išao i u oj' drva vezao, pa ga umotaj i na nj' sjedi.

Tako jedamput dođe među djecu, a oni ga počnu napadati vičući mu: »Hej ćelavče jedino, ti da ne možeš na голу sjediti, nego hoćeš vazda nešto prostrijeti!« Siromah bez prigovora ustade i ode...

Svijet se za njega raspitivao, ali niko nije znao kazati za nj', te se svijet i učutio...

Caru se sad sažali na ćelu i povede ga sa sobom... te danas sutra postane carski zabit, a kašnje zagrabi i pašaluk. Pošto paša postane ne zaboravi svoju rodu grudu, nego spremi pare da se sagradi džamija.

Hajduci sretnu kiridžije i blago, te im otmu sve, a oni se vrata u Stambol te kažu paši. Paša sad izvrti karpuze te saspe u njih blago, te ih tako opremi da se džamija sagradi. Blago dođe i pošto se džamija htjede dogotoviti, poruče paši i zamole ga da im prostirku opremi. Džamija se dogotovi i to u petak pred podne, a prostirke još nema. Ljudi se čudili šta je to kad je moglo do sad vrlo lahko doći od kad su paši poručili. Podne već, a prostirke nema, dok jedan zaviče: »Eto Neretvom lađe nose prostirku za džamiju!« Do podne se prostre i džuma se klanja u njoj. Eto tako se u narodu priča, — da se sagradila džamija u Počitelju na Neretvi i da je taj Ćelo onaj isti Šišman-paša, koji je sagradio.«

Dio ulaznog trijema džamije sa stupovima i portalom. Ploča s natpisom iz šesnaestog stoljeća ugrađena je iznad ulaza tek 1948 god.

desno od ulaza; realizacija u kamenu sa olovnim pokrovom uz pomoć dobrog poznavanja tradicionalnih konstrukcija, ali bez želja za akrobacijama.

Govoriti, dakle, o džamiji u Počitelju znači govoriti o standardnim vrijednostima ovakvog rješenja općenito, dok ono što je na njoj individualno svakako se pojavljuje tek u drugom planu. Ustvari je posebna zakonitost metafizičkih i materijalnih uslova bila odlučna za proces formiranja i nastajanja, dok je graditelj izvodio zahvat prema svojim sposobnostima čuvstvom i geometrijskom konstrukcijom.

Džamija je objedinjavala tri sadržaja: religiozne obrede, idejno-politički rad sa masama i prosvjetnu djelatnost. Umjesto posebne bogomolje, posebne predavaonice i posebnog »miting-hausa« jedan prostor sadrži elemente svetriju funkcija: mihrab kao odraz autoriteta smjera pri molitvi, minbar kao estradu idejno-političkog rada i kjurs

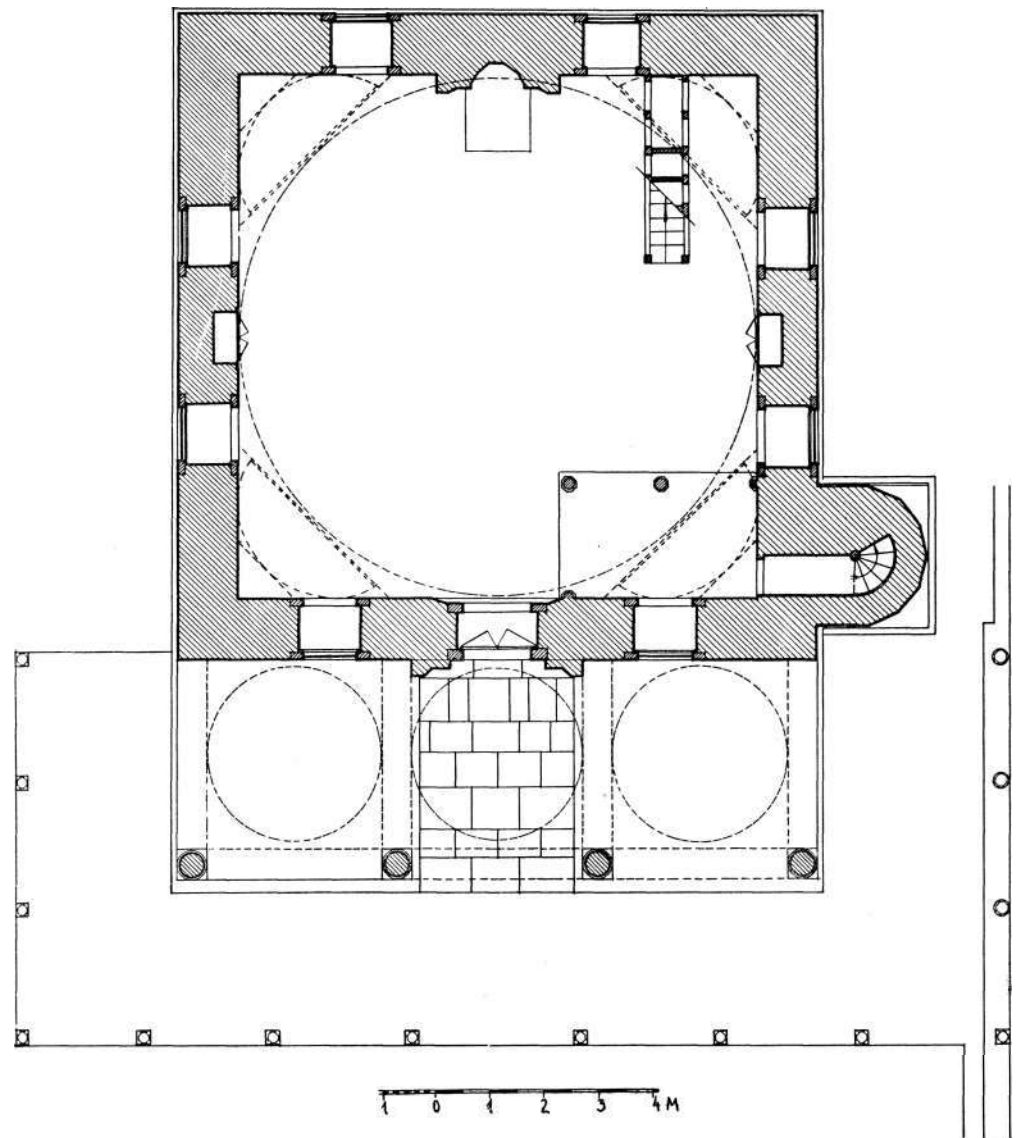
— katedru za povremena javna predavanja. Od kursa, za koji je upočetku bila vezana sva prosvjeta, tokom vremena se osnovna nastava izdvojila u mektebe, a srednja i viša u medrese, dok su uz džamiju ostala vezana samo povremena predavanja — neka vrsta narodnog univerziteta. Za ova razmatranja nije od značaja da je u dekadenci islamskih država tematika tih javnih katedri isključivo religiozno-metafizička.

Ako je svaki od tri sadržaja dobio i svoju simboličnu tjelesnu manifestaciju, ograđivanje prostora gubi na značaju i treba da se podredi ugrađenim elementima. Prostor treba da djeluje apstraktno i bezlično, a najmanje je poželjno njegovo usmjeravanje na jedan od sadržaja na štetu ostala dva, kao, napr., u romaničnim i gotičkim hramovima na oltar. Kocka kao temeljni oblik, kockasti prostor kao simbol bezličnosti najbolje je odgovarao. U takvom temeljnom obliku pojedini elementi djeluju ugrađeno, jedan od drugog rastavljeni, a ne organično stopljeni. Usljed koc-

kastog oblika podređuje se prostor onome što je ugrađeno, dok se, s druge strane, pojačava i dojam zračnosti.

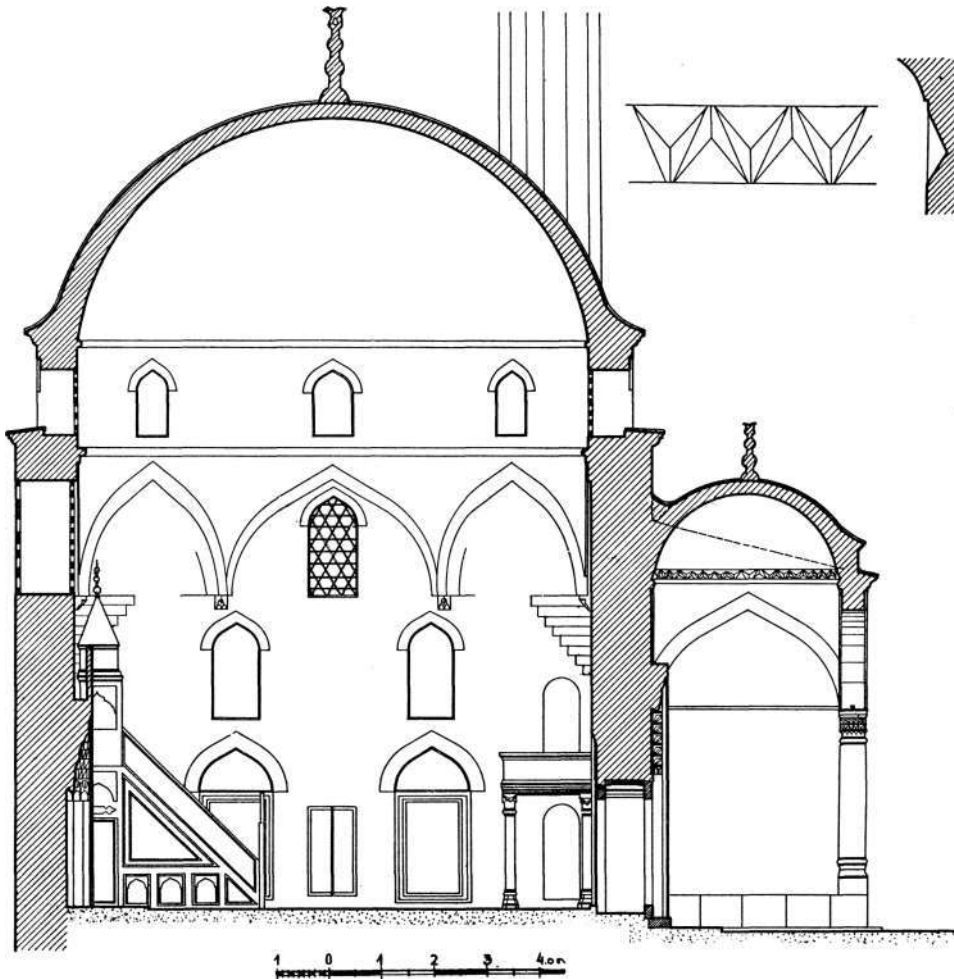
A k tomu u uglu desno od ulaza mahfil — empora pomoću koje visoki prostor džamije dobiva mjerilo čovjeka, a kombinacija visokog i niskog prostora postaje uočljiva. Osjeća se intimnost niskog dijela ispod mahfila, koji vodi u dubinu prema uzlazu na mahfil i munaru.

Pored onog respekta što ga kod posmatrača stvara djelo većeg duhovnog i materijalnog napore, kod čega je svodasti oblik u prednosti pred drvenim krovom, kupola nad džamijskim prostorom ima prednosti i u kompozicionom smislu. Ona povećava dojam lakoće stropa i na taj način dopunjuje osjećaj zračnosti temeljnog kockastog oblika, djelujući ujedno i u smislu koncentracije s maksimumom u središtu kružnice. To je osjećaj analogije između prividne svemirske polukugle i zemljine površine. Historijsko-duhovna pozadina odnosa onovremenog čovjeka prema me-

Tlocrt Šišman Ibrahim-pašine džamije.

Džamija — podužni presjek.

tafizičkim problemima je statički istaložena i simbolizirana u ovakvom prostoru.

Baš u ovoj diferencijaciji shvatanja prostornih potreba, leži suštinska razlika izbora konstruktivnog sistema kršćanskog i islamskog hrama. Jedni i drugi poznavali su kupolu i podužni svod, ali je islamu isključivo odgovarao centričan prostor, te zato od svih svodastih konstrukcija za džamije upotrebljava jedino kupolu, dok tendenciji usmjeravanja na oltar treba konstrukcija koja će naglasiti smjer, dakle podužni svod, koristeći pritom u klasičnim ostvarenjima kupolu samo kao akcenat, odnosno kao rješenje križanja svodova.

Pošao sam od pretpostavke da je srž i bit arhitekture prostor — konkavna strana građevnog tijela, prostorne kore. Ovo, sigurno, važi za orijentalca, ako i ne bi odgovaralo u svakom slučaju shvatanjima klasične evropske arhitekture. Sile i funkcije koje djeluju u građevini određuju njenu formu, a oblik potcrtava svrhu opstanka.

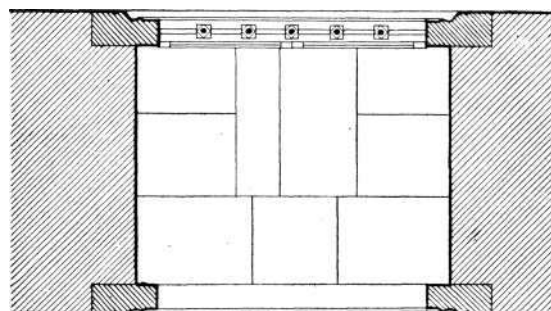
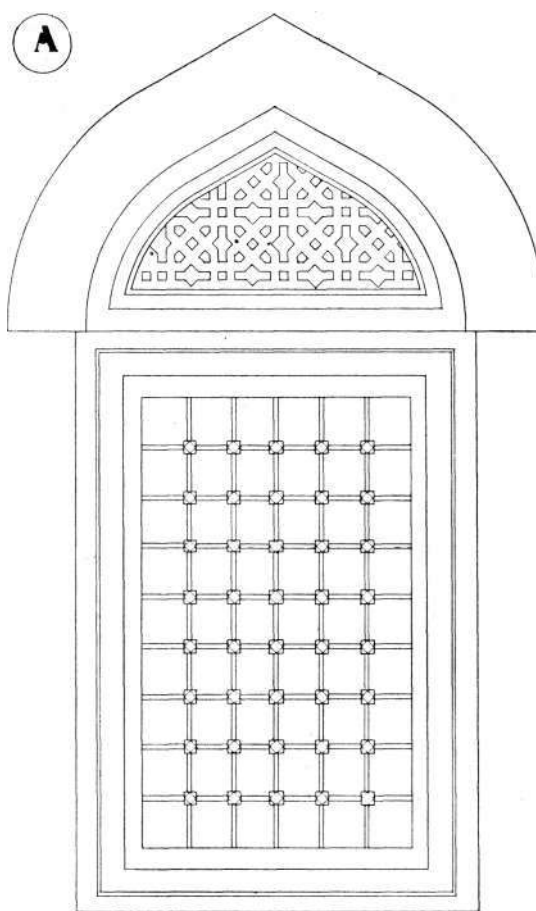
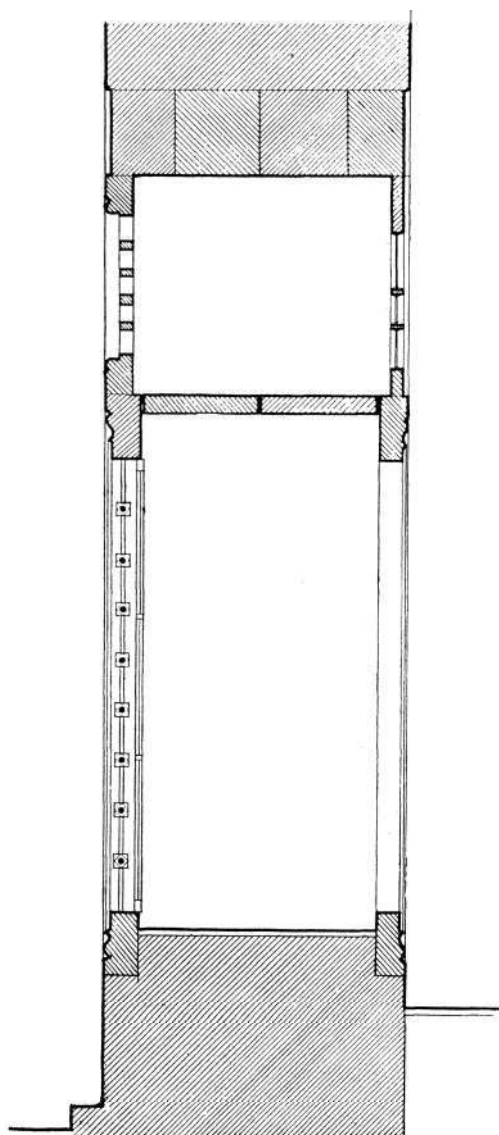
Harmoničan dojam što ga je ova arhitektura neosporno postigla bazira na jednostavnim geometrijskim zakonima proporcionalnosti masa. Sheme za proporcije a u vezi s ondašnjim konstruktivnim mogućnostima davala je kružna geometrija,

osnovnu ulogu (što je iz tlocrtnih shema lako uočljivo) igrao je kvadrat s upisanim krugom, zatim zlatnim rezom odmjeran pravokutnik, omjer stranice kvadrata prema dijagonali... Odstupanja od točnih vrijednosti nekih omjera mislim da su dokaz ustaljenog odnosa i osjećaja arhitektonske plastike, navike da se radi tako i tako čak i bez poznavanja spekulativno-geometrijskih metoda.

Stereotomskim načinom stvaranja zadržano je karakteristično svojstvo plastike, te cjelokupnu tvorevinu osjećamo kao iz jednog komada. Objekt je postigao svoje pravo mjerilo u odnosu prema čovjeku nježnim i suzdržljivim detaljem. Vijenci i kapiteli, prozorski okviri i dekorativni elementi su tako podređeni cjelini da gube svoje samostalno značenje. Redukcijom vijenaca na uske vrpce i postepenim umanjivanjem mjerila prozora prema gore dobilo se optičko povećanje dimenzija. Suptilnost ritmičkog diferenciranja došla je do izražaja sa neparnim brojem otvora na dominirajućoj prednjoj fasadi za razliku od parnog broja na nesamostalnim bočnim fasadama. Aksijalna simetrija, koja je postala razumljiva i opravdana unutarnjim smjerovima sila prostornog djelovanja, dobila je tako na ulaznoj strani otvor vrata

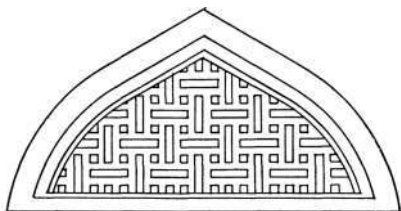
U Osi simetrije, dok je na bočnim stranama nastala na odgovarajućem mjestu puna ploha. Geometrijski ornament, kako plošni tako i prostorni (stalaktiti), dopunjuje cjelovitost kreacije. Pri tome možemo uočiti veliku raznovrsnost motiva i kvalitet izvedbe pojedinih dijelova (napr. perforacije kamenih ploča nad prozorima) nasuprot naivnoj i nevještoj izvedbi ograde mahfila također iz perforiranih kamenih ploča. Možda je prvotna ograda propala i kasnije nadomještena rukom nevješta majstora. Posebno su interesantna drvorezbarena vrata, valjda najkvalitetniji komad svoje vrste u

našim krajevima; krila su po vertikali podijeljena u četiri polja, a svako polje je ispunjeno drugačijim plošnim, pravolinijskim ornamentom, ali tako da ornament najnižeg polja čine dva smjera pravaca-međusobno okomitih, u drugom polju tri smjera pravaca međusobno pod 60 stepeni, u trećem četiri smjera pod 45 stepeni, a u četvrtom pet smjerova pod 36 stepeni. Originalni slikani ornament na zidovima nažalost je uništen, a današnji, također već uništen »moleraj« je iz prvih godina našeg stoljeća. Navodno ga je radio nekakav Talijan.

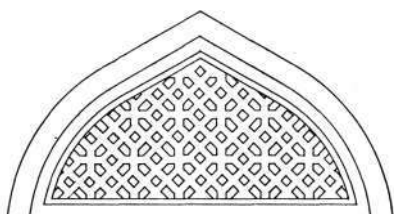

Prozor na džamiji sa kamenim okvirom i demirima, kakav se općenito primjenjivao kao rješenje donjeg reda džamijskih prozorskih otvora.

B

C

Ornamentalne perforacije ispod lukova donjeg reda prozora džamije: A i B nalaze se na istočnoj, a A i C na zapadnoj fasadi.

Trijem sa tri kupolice, dopunjen svuda okolo strmom nadstrešnicom značio je više nego prostorno proširenje džamije. To je stepenica koja odgovara potrebi relacije i potcrtava uvjerljivost dominante. U prostornom smislu hajat i sofe, zajedno s ograđenim i zasjenjenim džamijskim haremom, nastupaju kao priprema za pojačanje prostornog dojma džamije. Nastaje psihološki predvjet, koji odgovara pravilu graduacije, da najveća napetost — glavni i najsvečaniji momenat — dolazi tek neizravno, na kraju, putem duže ili

Jedna baza porušenog drvenog trijema ispred džamije.

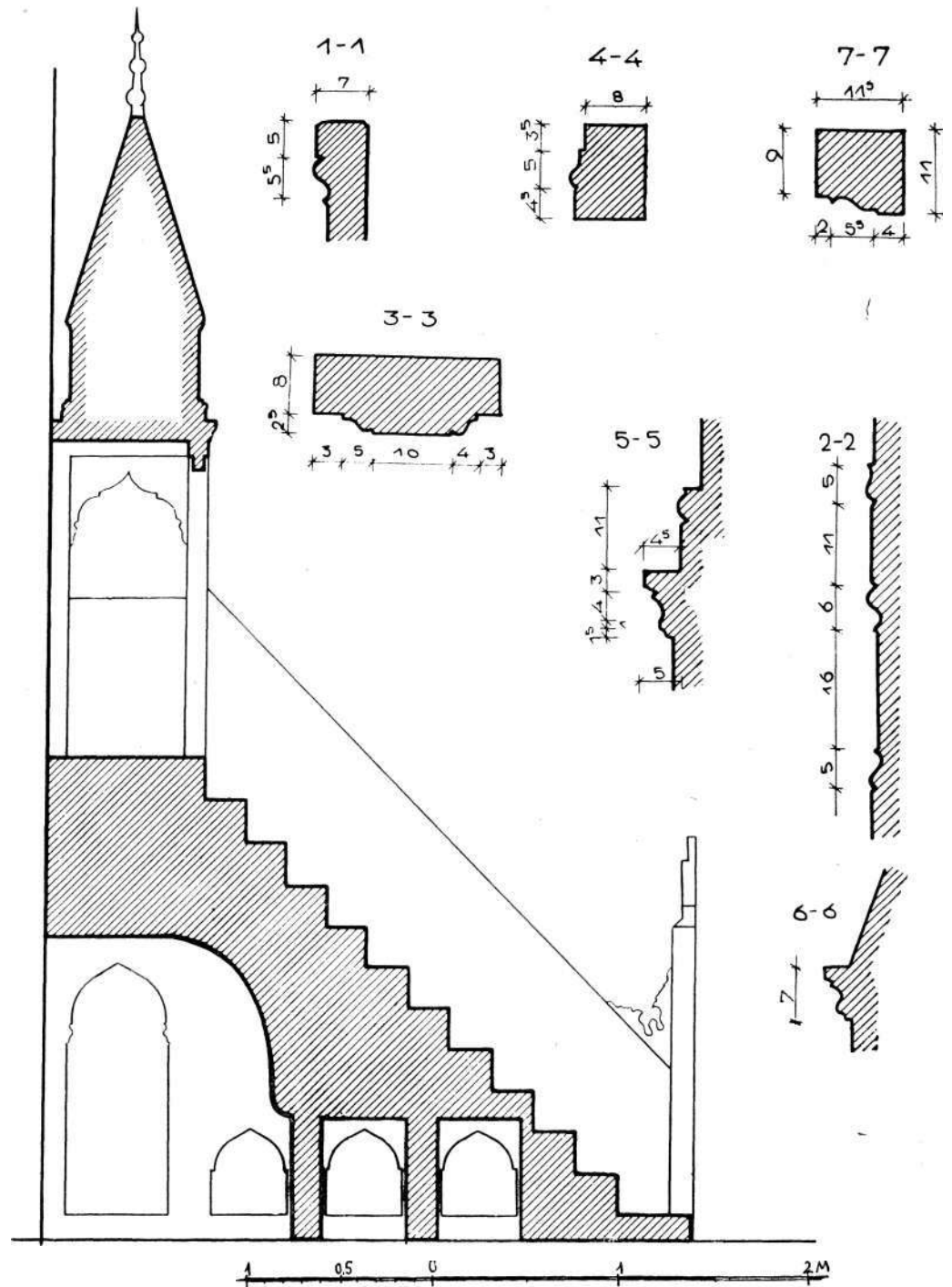

Vanjski izgled prozora nad mihrabom počiteljske džamije

kraće pripreme. Kod džamije to je prostor koji se čini najudaljeniji od profanosti. Da ne bi snažni dojmovi koji se postižu graduacijom češćim optovanjem gubili na efektu, graditelj onoga vremena je znao da sačuva ovaj kompozicioni princip isključivo za hram, koristeći u drugim slučajevima principe prostorne igre kao protutežu principu graduacije.

Skidanje natstrešnice oko sofa džamije 1952 godine bila je stvar materijalne prisile i donekle neraščišćenih pojmova. Ne može se sa sigurnošću utvrditi da li je kod ove džamije ta natstrešnica nastala zajedno s objektom ili kasnije, ali je svakako pogrešno ovaj dio objekta a priori tretirati kao dodatak, jer na nizu sličnih slučajeva u Bosni i Hercegovini postoje konstruktivni dokazi da je natstrešnica postojala već u prvotnoj koncepciji (pomanjkanje vijenca nad trijemom ispod malih tambura na mnogim džamijama sa kojih je skidana nadstrešnica, konzola za pridržavanje donje podržnice ugrađena u podnožje munare Vučijakovića džamije u Mostaru, upotreba lauša-kamena neotpornog na vlagu kod gradnje trijema Ferhadije u Banjoj Luci dok su ostali atmosferilijama izloženi dijelovi isključivo od sedre itd. itd.).

Presjek kroz minbar s detaljima profilacija. Tačan položaj pojedinih detalja vidi se iz naredne slike.

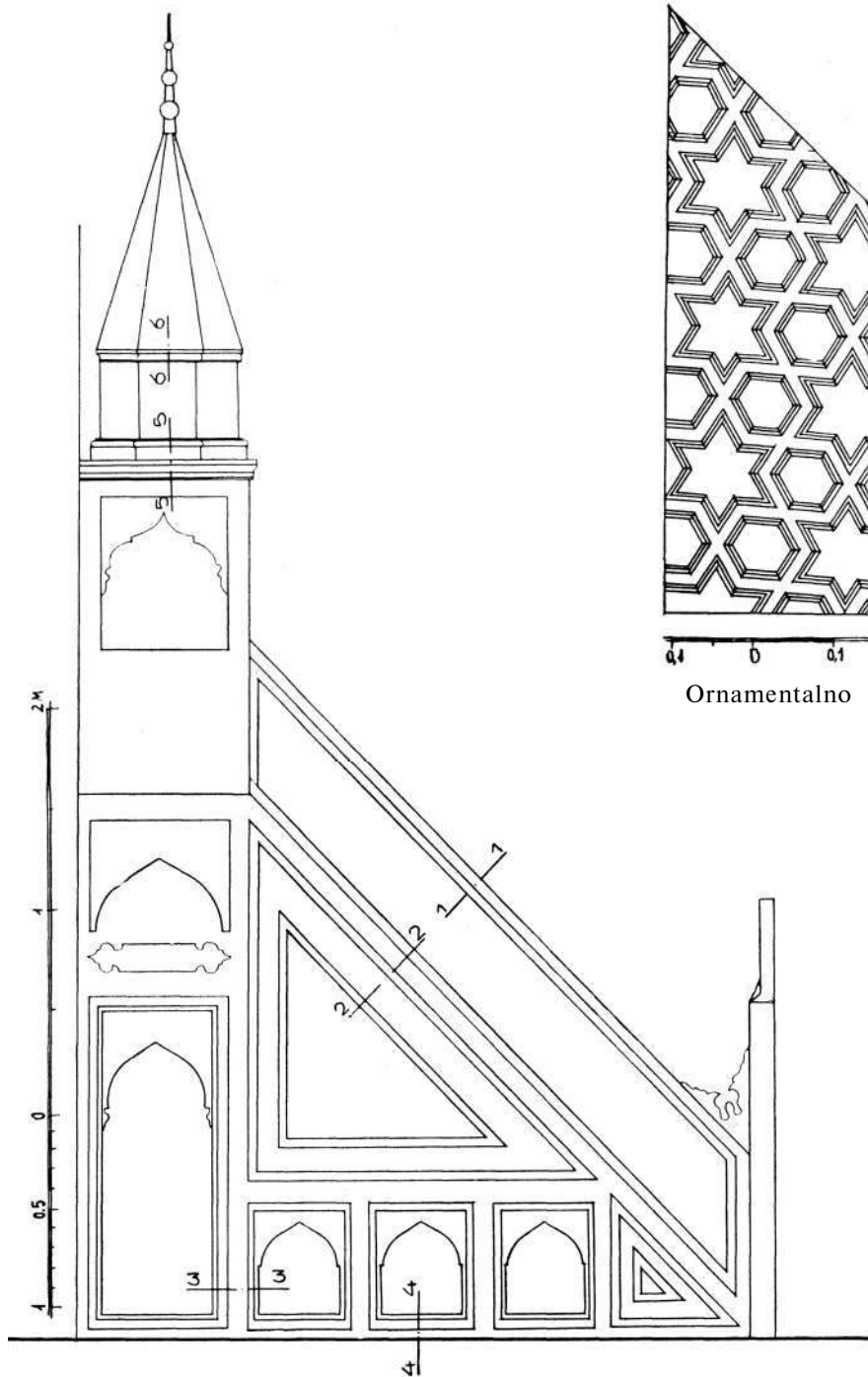

Svakako, koliko god našem oku, naviknutom na fasadnu prezentaciju arhitekture, ovakva natstrešnica ne djeluje estetski povoljno, moramo konstatirati, ako stvar proanaliziramo, da u kompoziciji prostora i prostornoj graduaciji ona ima puno opravdanje. Nisko spuštenu i široko razvijenu nad neposredni ambijent, ona djeluje kao neki ogromni usisač, dajući stereotomskoj plastici građevine izraz sraštenosti s okolinom, kakav joj sam trijem sa tri kupolice ne može dati. Ima tu nešto zajedničko s egipatskim piramidama i sa ljevkastim

portalima gotičkih katedrala, neko jedinstvo dvaju dijametralno suprotnih doimanja.

U krugu predodžbi islamiziranog življa džamija i minara su jako odvojeni pojmovi. Džamija to je prostor — minara to je urbanistički akcent koji se nalazi uz džamiju, ali pripada širem ambijentu. Ta dva elementa uopće se ne nalaze u istom vidnom kutu — minara djeluje na razdaljinu, džamija više neposredno.

Gruba stereometrijska pretstava daje nam džamiju kao kocku i kalotu, a minaru kao valjak.

Ornamentalno rješenje trokutne ispune na bočnoj strani minbara.

Minbar — rađen u kamenu

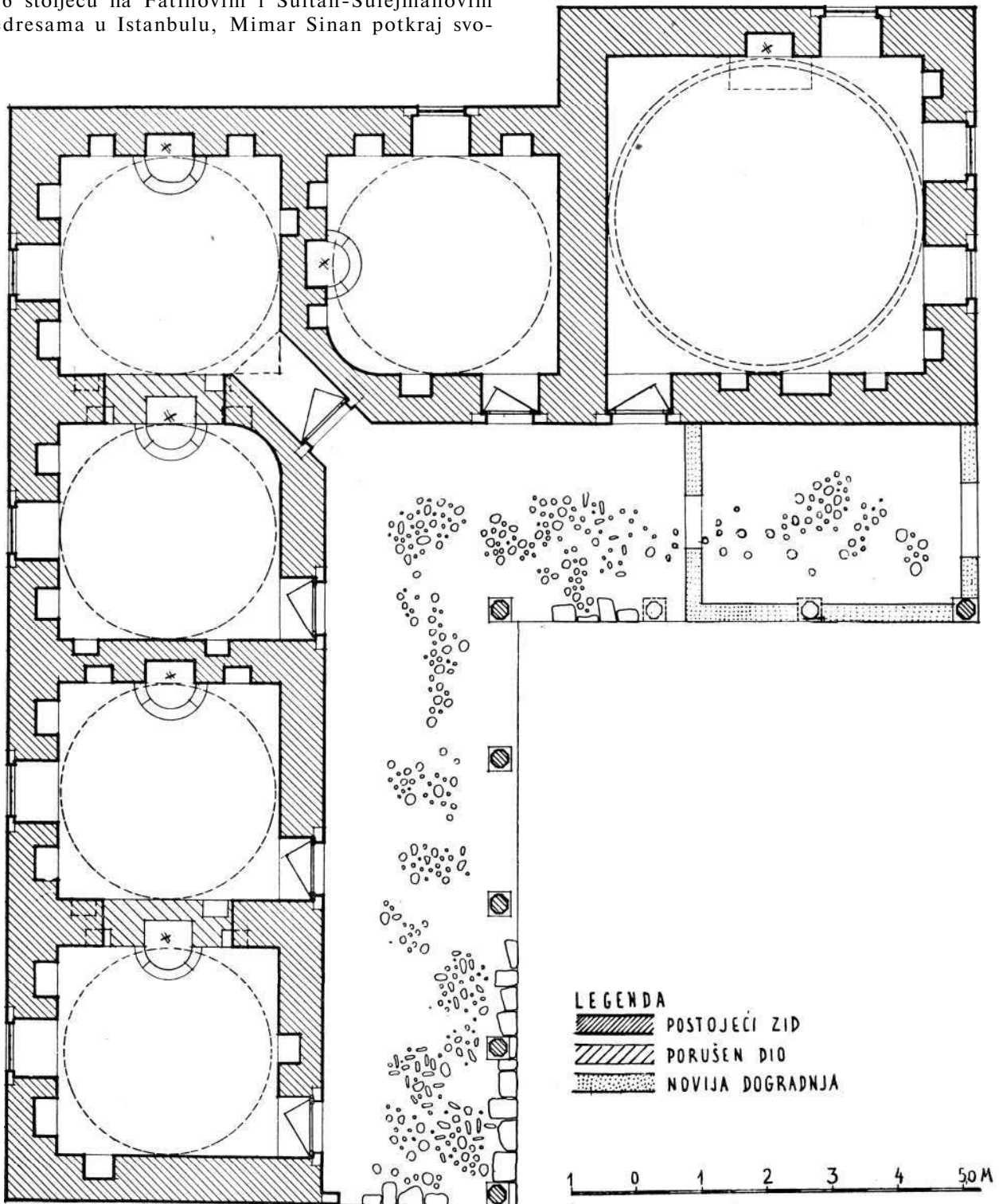
Ustvari radi se o poligonalnoj visokoj prizmi, odnosno četiri prizme usmjerene u isti smjer sa jako podređenim dodatnim elementima, čiji je oblik racionalno opravdan, izrazit i koji uz kocku — stereometrijsku formu bez smjera, izrazite stalnosti, materijalnosti i tromosti, jako naglašenim autoritetima smjera i proporcionalnosti, poprima karakter dominante, nadopunjujući ujedno skupnost građevnih masa.

Iz statičkih razloga nastala je potreba podebljavanja prema dolje. Tako nastaje diferenciranje po visini, koje ima dvojak rezultat: optičko po-

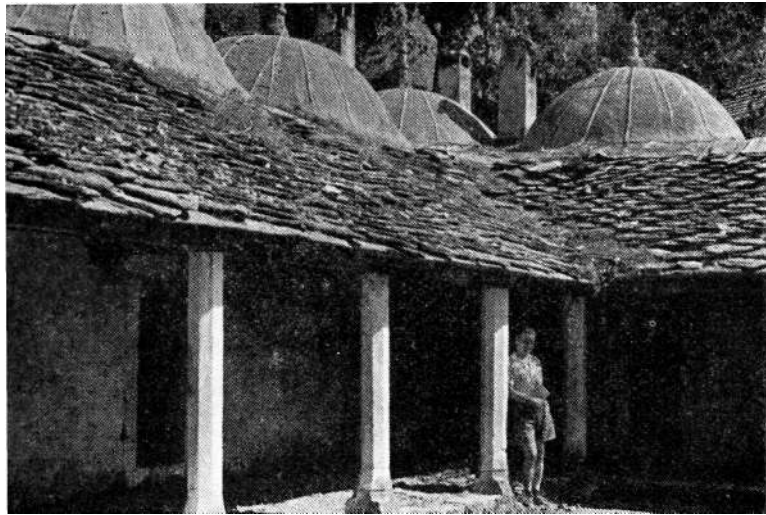
većanje visine usitnjavanjem detalja prema gore (u tom smislu doprinose i stalaktiti ispod šerefe i jabuke na alemu), te otklanjanje dojma labilnosti koji bi se pojavio u slučaju jednake debljine po cijeloj visini. Djelovanje pomalo postaje slično djelovanju jako visokog čunja. Postaviti ovakav elemenat na uglu osnovne kocke značilo je ne samo izbjeći razbijanje masa džamije, nego i dopuniti težak priključak trijema na izolacionističku kocku s kalotom, a to je mogla samo velika građevna tradicija.

Medresa.

Kako smo vidjeli iz putopisa Evlije Čelebije, medresa u Počitelju nastala je prije 1664 godine. To je, opet, rješenje koje je bilo postiglo standardne vrijednosti mnogo prije ove realizacije. Za razliku od tipa veće medrese, ostvarenog u 15 i 16 stoljeću na Fatihovim i Sultan-Sulejmanovim medresama u Istanbulu, Mimar Sinan potkraj svo-

Tlocrt Šišman Ibrahim-pašine medrese — lijevo sobe za đake, a u desnom gornjem uglu predavaona. U novije doba po dvije sobe su probijanjem razdjelnih zidova bile spojene; rekonstrukcija se nužno nameće kao i rušenje prigradnje u trijemu uz zid predavaone.

Počiteljska medresa — pogled na objekat iz njegova dvorišta.

ga života postiže maksimalni domet u tipu male medrese kod građenja Šemse-pašine džamije i medrese u Uskudaru. Karakteristika prvog tipa je zatvoren atrij sa prostorijama svuda unaokolo, dok manji tip ima potrebne ćelije za slušače i predavaonu grupirane sa dviju strana dvorišta. Predavaona nastupa ekscentrično i asimetrično, a dvorište se sa slobodnih strana uokviruje zidom ili — u nekim slučajevima — zgradom susjedne džamije. Ovom drugom tipu pripada medresa u Počitelju, kao i mostarske medrese Karadžo-

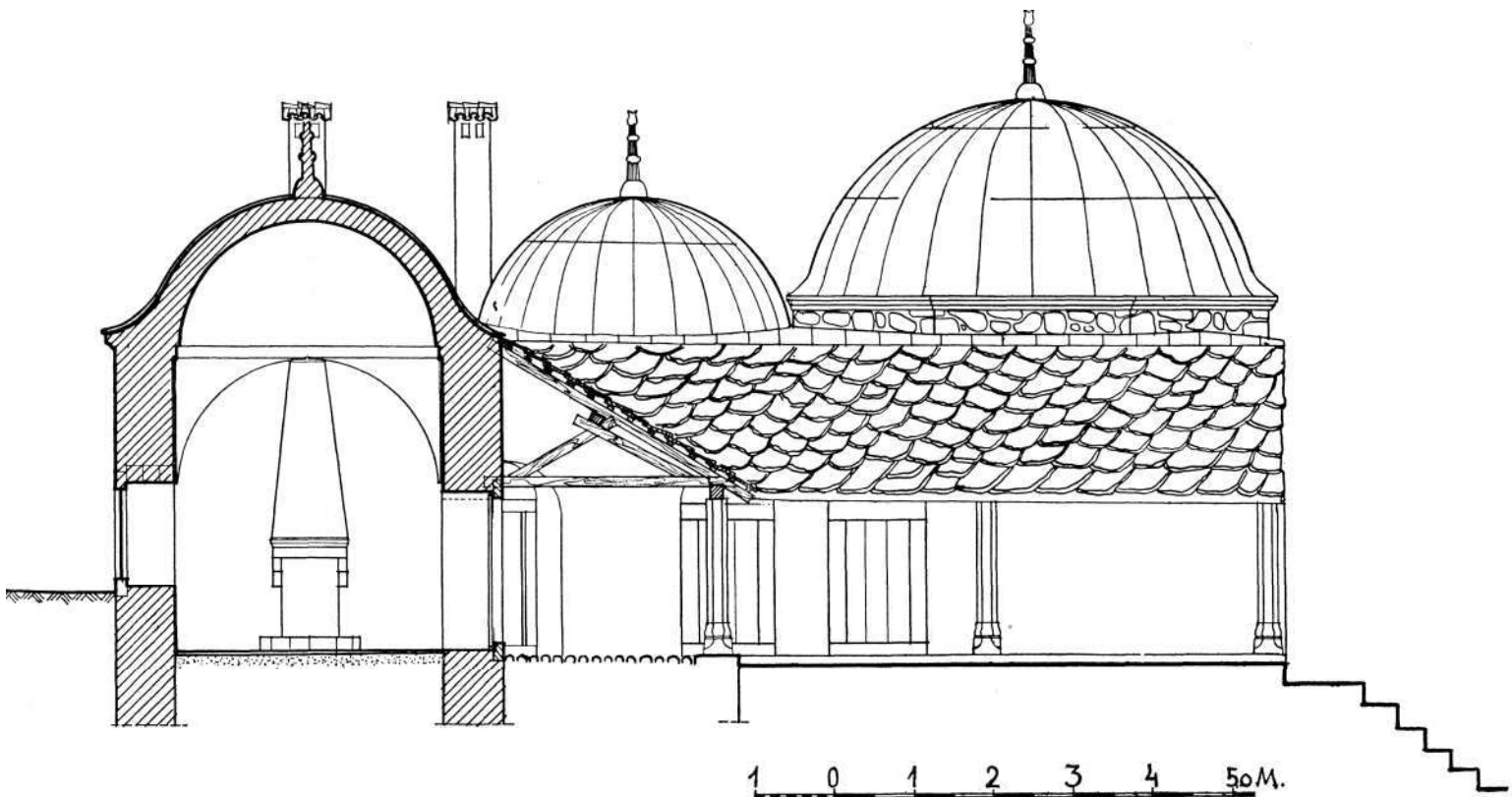
gova, Koski Mehmed-pašina i Roznamedži Ibrahim-efendijina.³⁸

Za razliku od mostarskih medresa, koje su imale drvena krovista, medresa u Počitelju je riješena pomoću niza kupola pokrivenih olovom. Sadržaj je na ovaj način došao daleko jače do izražaja, unutarnji prostori osjećaju se u potpunosti i na građevnom tijelu. Pet malih i jedna velika kupola manifestiraju u vanjštini pet soba za slušače i predavaonu, dok je trijem riješen sa jednostrukim krovom drvene konstrukcije. Nad trijemom je danas pokrov od ploče, ali mi se čini da je ranije morao biti olovni u jedinstvenoj vezi sa pokrovom između kupolica na način kao i kod nekadašnjeg drvenog trijema ispred džamije.

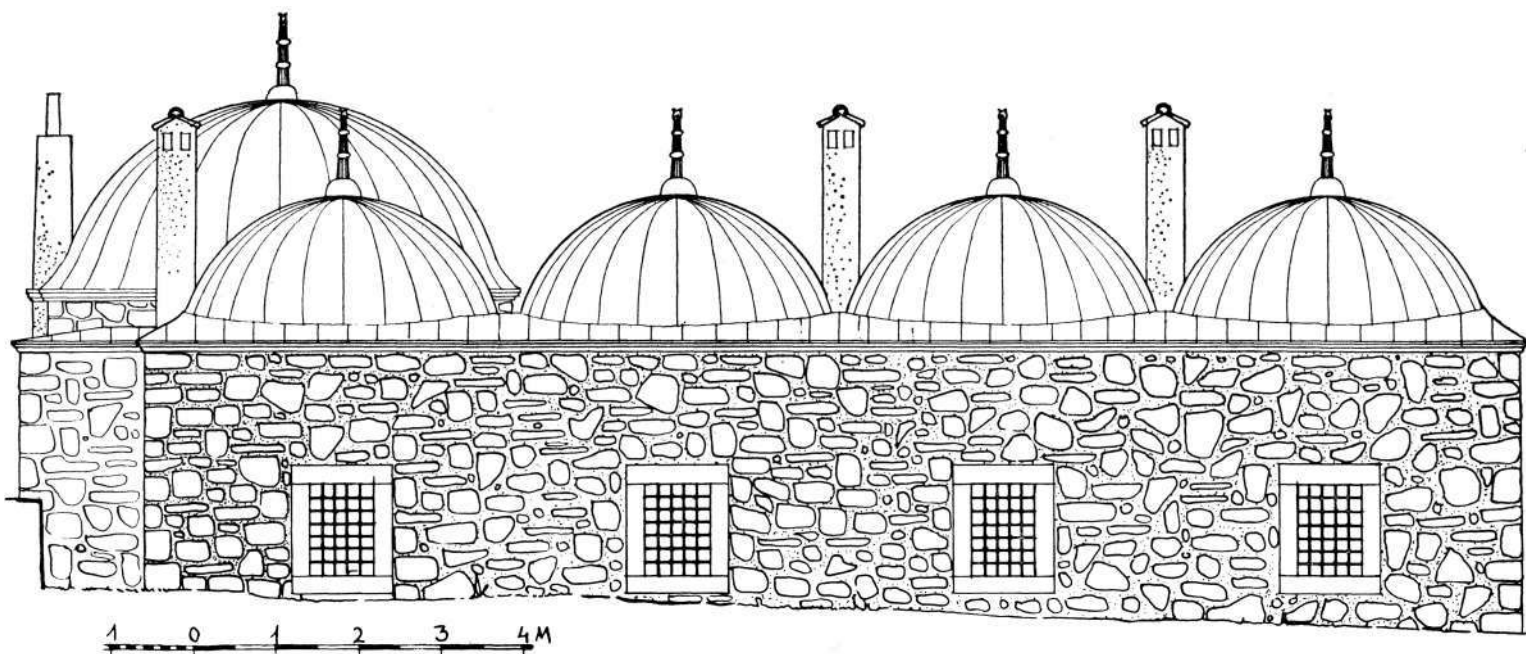
Kolektivna osebnost života u medresi našla je svoj najjači izražaj u gradnji s mnoštvom jednakih elemenata, koji su postali u neku ruku modulom građevine. Pored horizontalnog nizanja prozora i kupola nastupa još i red dimnjaka — red vertikalnih cezura koje svojim 'individualizmom' naglašavaju osnovni leit-motiv.

Stroga i vječna forma ritma — forma opetovanja — potcrtava svrhu opstanka. Jednostavnim proporcionalnim uvećanjem opetovanog elementa, a na bazi kontrasta, predavaona je postala akcentat i dominantna asimetrične arhitektonske kompozicije.

³⁸ Od navedenih danas postoji još samo Karadžobegova. Sve tri su po postanku starije od počiteljske.

Šišman Ibrahim-pašina medresa — presjek.

Šišman Ibrahim-pašina medresa — istočna fasada.

Ako posmatramo tlocrt medrese, vidimo da je — kao i džamija — zasnovana na kvadratu sa upisanim krugom. Bilo koja soba za slušače ili predavaonica imaju donekle prostorno djelovanje džamije ili bolje reći kocke i kalote. Međutim, zbog različitog načina osvjetljenja i zasjenjenosti kupole, ona mu kao dominantna prostora ne daje u dovoljnoj mjeri centralno obilježje, te je takav dojam u mnogo većoj mjeri produkt djelovanja kvadratične osnove. Dominantni su ugrađeni dijelovi — kamini, prozori — te svakodnevni uporabni predmeti, koje čovjek sa sobom donosi, oni prostorima daju mjerilo; otuda dojam neposrednosti i intimnosti.

Za prostornu koncepciju ove medrese od osobitog je značaja odnos unutarnjih prostora prema vanjskom. Standardno rješenje, koje se inače preko trijema orijentira na skućeno dvorište, u konkretnom slučaju mjesto kakvog neznatnog isječka prirode, u širokom kutu hvata, preko uzdignute terase dvorišta, vrtove sa bujnim zelenilom. Ovakva zelena oaza u kamenom pejzažu izvanredno se doimlje posmatrača, igrom svjetla i sjene oblažuje kontraste i stvara ugođaj mira i izolacije u životnom prostoru škole.

Hamam.³⁹

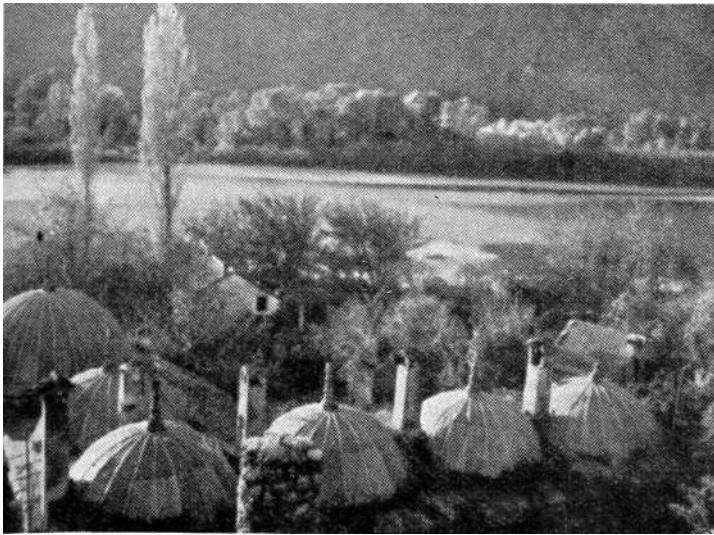
Kupatilo, nešto mlađe od medrese, danas je u ruševinama, pa ga pretežno u mjestu nazivaju »hamamina«. Ako je vjerovati Evliji Čelebiji, gradili su ga majstori specijalno u tu svrhu upu-

³⁹ Detaljnije o hamamima kod Kreševljakovića: Banske u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1952.

ćeni iz Carigrada. Tip malog hamama, poput Karadžobegovog u Blagaju i onog u Stocu, pretrpio je ovdje izvjesnu izmjenu u dispoziciji. Dvojbeno je da li je ta izmjena nastala pri samom građenju ili kasnije, a sklon sam da pretpostavim posljednje.

U funkcionalnoj shemi hamama vidimo tri stanja: pripremu za kupanje, kupanje, odmaranje poslije kupanja. Ovome odgovaraju tri razne temperature, dakle minimum tri prostorije, odnosno — kod velikih hamama — tri grupe prostorija. Ustvari tu je tzv. šadrvan — čekaonica i garderoba u današnjem smislu, pa kapaluk — prostor sa povišenom temperaturom za odmaranje poslije kupanja, pa halvat — prostorija za kupanje u najužem kontaktu sa uređajem za grijanje vode. Ubacivanjem kapaluka između šadrvana i halvata stvorena je mogućnost postepenog akomodiranja na temperaturne razlike pri ulazu i — što je naročito važno — pri izlazu iz hamama.

Hamam je građevina sa konstantnim prisustvom vode i vodene pare — dakle, manje nego ma koja vrsta javnih objekata podnosi drvo kao konstruktivni materijal. Zato su svi hamami građeni isključivo od kamena i presvođeni kupolama i svodovima od sedre ili sličnog materijala, a to je slučaj i ovdje u Počitelju. Ako sada pođemo od materijala i njegovih konstruktivnih mogućnosti nazad ka prostoru i njegovoj tjelesnoj manifestaciji, vidimo da konstrukcija nužno nameće jednostavne kvadratične ili pravougaone osnove, te u kompoziciji cjeline individualizaciju svakog pojedinog prostora konveksnom stranom njegove kupole ili svoda. U pravilu, orijentalna arhitektura je ovo dosljedno provela na svim svojim ostvare-

Pogled na kupole i dimnjake Šišman Ibrahim-pašine medrese. U pozadini Neretva.

njima, što je konačno slučaj i kod počiteljskih objekata pod kupolama.

I ako sada pogledamo tlocrt hamama u Počitelju, vidimo da je u inače čistom tlocrtnom rješenju nastao poremećaj u dijelu kapaluka, u koji se uklopio, ali ne organski nego nasilno, još jedan manji halvat. Prostor kapaluka je na taj način veoma smanjen u proporciji s ostalim prostorijama, te gotovo svaden na neki degagement između šadrvana i halvata. Odmaranje poslije kupanja u ovom prostoru postaje problematično — funkcija hamama dovedena je u pitanje.

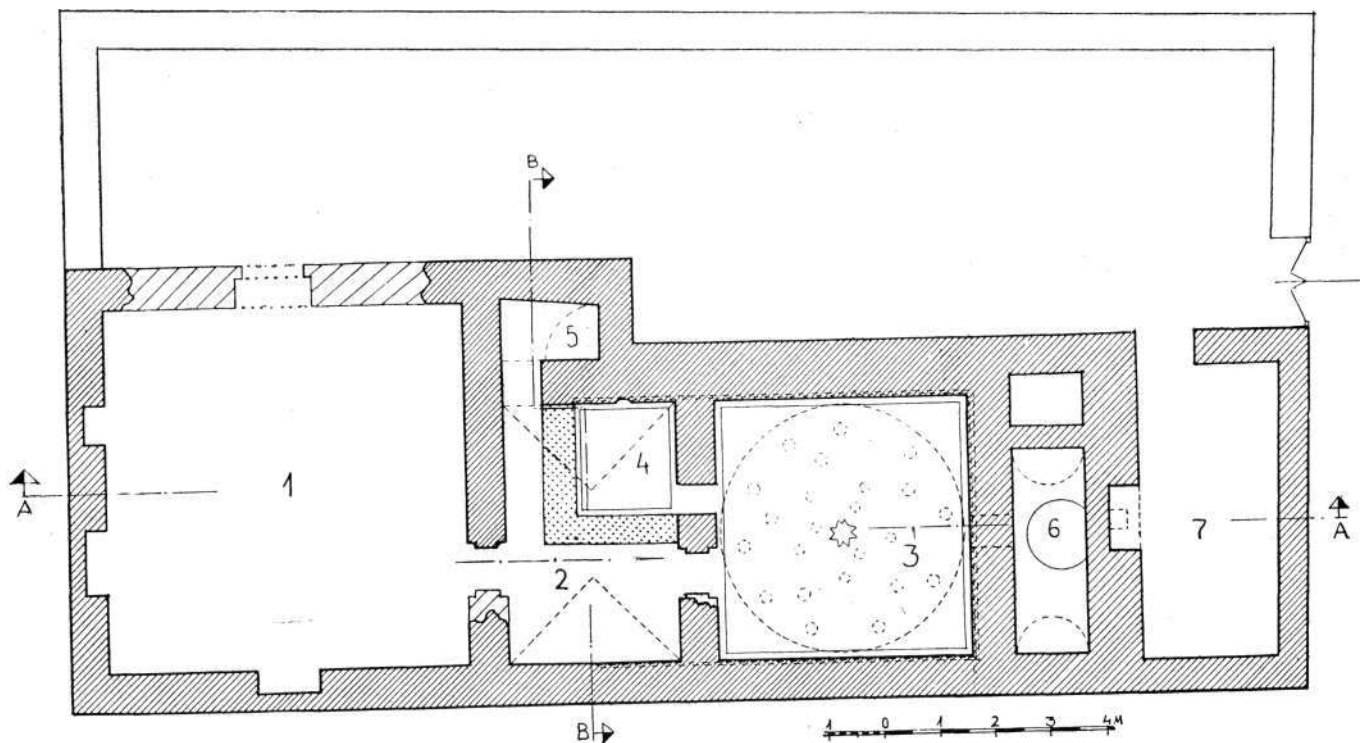
Ovaj mali halvat, ugruran u prostor kapaluka, dostupan je preko većeg halvata, koji inače stoji u tlocrtu na pravom mjestu. Ovakvo rješenje pristupa u jedan halvat preko drugoga bilo bi u najmanju ruku neobično. Dok su u pravilu halvati postavljeni što bliže hazni — pripremi tople vode — kao što je i u ovom slučaju veći halvat, ovaj manji je od hazne dosta udaljen.

Dispozitivno, pored razbijanja prostora kapaluka, neugodno se doimlje jaki lom hodne linije do malog halvata i dugački hodnik u kapaluku do nužnika.

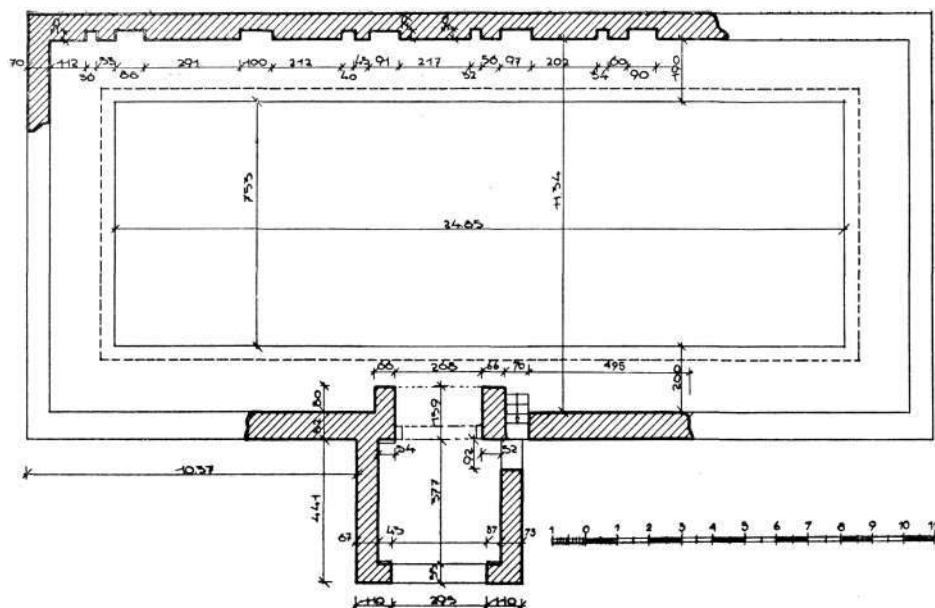
Konačno, jedinstven svod nad kapalukom, malim halvatom i prolazom prema nužniku ne samo da nije u duhu građenja, nego se i neugodno i skrpano doimlje sa svoje konkavne strane, gledan iz bilo koga prostora. Svod i zidovi koji mali halvat odjeljuje od kapaluka izgleda da nisu ni konstruktivno povezani.

Sve ovo upućuje na vjerovatnost pretpostavke da dispozitivna izmjena nije dio prvotne koncepcije, nego da je produkt novijeg vremena, kad se izgubio osjećaj za prostorne kvalitete.

Kod ovakvog malog tipa hamama unutarnja ritmizacija prostora nije došla do onog izražaja kakav susrećemo na velikim hamamima. Ipak, ta igra prostornih veličina, razlike u intenzitetu osvjetljenja i u visinama pojedinih prostorija, kao i djelovanje poprečno postavljene prostorne prizme kapaluka (mislim u izvornoj formi bez malog halvata) između dva centralna prostora zenitalno osvijetljena, daje objektu kvalitete koje se ne mogu poreći.

Tlocrt hamama: 1-šadrvan, 2-kapaluk, 3-halvat, 4-mali halvat, 5-ćenifa (nužnik), 6-hazna, 7-ćulhan (ložište). Porušeni dijelovi zidova su u crtežu rijetko šrafirani, a kasnija pregradnja u kapaluku označena je tačkasto.

Ostatci Šišman Ibrahim-pašina hana — tlocrt.

Han.

Od nekadašnjeg hana u Počitelju jedva da ima još nešto tragova. Prema tim ostacima dade se zaključiti da je to bio tip jednodostavnog hana. Okolo se naziru tragovi uzdignute estrade, široke koja dva metra, na kojoj su putnici sjedili i ležali. Kamini na izvjesnim otstojanjima služili su okupljanju pojedinih grupa putnika. Konji su ostajali u istom prostoru — u srednjem upuštenom dijelu — dok se rastovarena roba vjerovatno također odlagala na estradu.

Relativno se dobro očuvala zasvođena kamena kapija od pomno obrađenog materijala, jako istak-

nuta na ulicu uz koju su bili dućani. Izgleda da je baš ova kapija navela jednog češkog putopisca s početka ovog stoljeća da,⁴⁰ govoreći o Počitelju, konstatuje da se tu nalazi dobro očuvan mali rimski hram i rimsko kupatilo. Nikakvih tragova Rimljana nema u Počitelju i, dok je jasno da je hamam pomiješao s rimskim termama, može se naslućivati da mu se monumentalni ulaz u han pričinio malim rimskim hramom.

Istom tipu hana pripadao je han u Mostaru, čiji su ostaci otkriveni 1954 g.⁴¹ kao i hanina u Dobrunu⁴² i neki drugi. U pomenuta dva slučaja niz stubova po sredini pridržavao je gornju krovnu konstrukciju. U Počitelju nema traga takvim stubovima ali je sasvim vjerovatno da su ljudi koji u zidinama hana danas sade krompir uklonili i podnožja jer su im smetala.

Danas čovjek na osnovu ovo malo ostataka teško može sebi predočiti kako je taj han uistinu izgledao, međutim, dimenzije prostora i sam ulaz daju da se nasluti impozantna građevina.

Ostatci monumentalnog ulaza u Šišman Ibrahim-pašin han — pogled sa unutrašnje strane

⁴⁰ Ferdinand Velc: Pruvodce Bosnou a Hercegovinou, Prag, 1907. str. 139: »Pozoruhovane je džamije, rimsky chramek a dobre zachovane zbytky rimskych lazni«.

⁴¹ Ing. arh. Džemal Čelić i Muhamed Mujić: Jedna novootkrivena a građevina starijeg doba u Mostaru, Naše starine, III/56 str. 261—264.

⁴² Đoko Mazalić: Starine u Dobrunu, GZM, LIII, 1941, str. 110.

Sahat - kula .

Kako Evlija Čelebija sahat-kulu uopće ne spominje, biće da je nastala poslije 1664 godine. Nasuprot džamiji, medresi i hamamu, građevinama izrazito orijentalnog koncepta, kod sahat-kule se osjeća da je mediteransko-dalmatinski utjecaj od presudnog značaja.

Dok je munara, kao visinski akcent naselja orijentalnog tipa, već vrlo rano dobila svoje ustaljene forme, sahat-kula — koja se kao građevinski zadatak i arhitektonski problem pojavila dosta kasno — nije nikada postigla kvalitete standarda, te jako varira od mjesta do mjesta. Ne može se bez rezerve tvrditi da je — kao ideja — sahat-kula ustvari crkveni toranj sa satom, koji je za nevjernog Turčina imao praktičnu vrijednost jer je

oglašavao vrijeme, ali je misaona veza očita. Značajno je svakako i to da ovaj orijentalni svijet — inače redovito skroman u građenju — ni u kom slučaju ne koristi munaru za postavljenje sata, iako bi dio iznad šerefe (tzv. kaca) mogao za to dobro poslužiti, već dozvoljava sebi luksuz i gradi posebni toranj. Makar i po cijenu znatnih materijalnih žrtava, stvara se distanca između zvona i munare, graditelj ih distingnira i po visini, i to redovito na štetu sahat-kule, formira ih na dualističkom principu kvadratičnog i kružnog tlocrta.

Teško je prosuđivati gdje u arhitekturi nastupa granica potsvjesnog u traženju izraza, ali je taj emotivni momenat u oblikovanju ova dva karakteristična tornja zaista upečatljiv. Dok munara,

Gavran - Kapetanovića kuća — najveći i najzapaženiji stambeni objekt u Počitelju — porodični dio (haremluk). U pozadini sahatkula.

koliko god bila tanka i visoka, svojom kompozicijom djeluje kao statički čvrsto nasadena i usljed sužavanja sastavnih elemenata prema gore kao izrasla iz terena, sahat-kula — obično jednaka po cijeloj visini — djeluje labilno, nedovoljno utemeljeno. Kakvo nijansiranje i kakva suptilna podređenost preuzetog oblika obliku u kome je simbolizirana ideologija vladajućeg sistema!

Da je sahat-kula u predodžbi širokih masa držala asocijativnu povezanost sa crkvom govori najbolje narodna pjesma:

»Razvaljuje zvonik svoje crkve

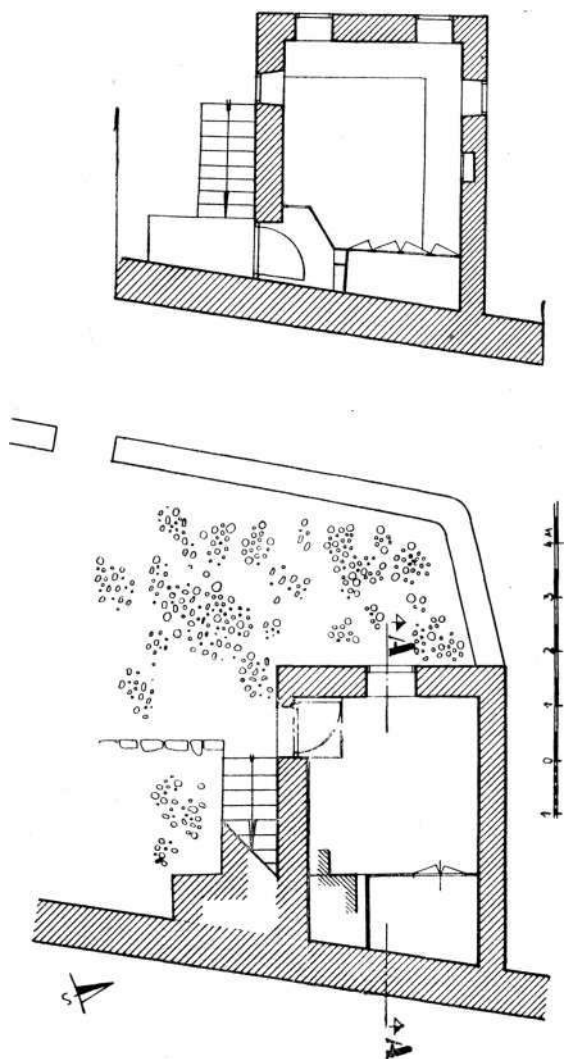
Pa namišća sahat-kulu bijelu«⁴³

Počiteljska sahat-kula pripada tipu koji je traženjem formalnog rješenja ovog zadatka još najviše raširen, a formirao se u Hercegovini. Toranj u vidu kvadratične prizme sagrađen je iz kamena sa pomnije obrađenim uglovnim komadima, sa četiri šiljata luka na četiri strane iznad otvora pri

vrhu, te sa kamenom piramidom kao završetkom. Ova forma javlja se i kao munara (džamija na Vakufu u Nevesinju, džamija na Plani, Predojevića džamija u Bileći i nedavno porušena Kadun-Fatimina džamija u Mostaru), a kao sahat-kula javlja se u Počitelju, Mostaru i Stocu (posljednja je bila znatno zdepastima). Neke varijacije uočljive su naročito na završetku tornja u krovu.

Pobrojane tornjeve vjerovatno su redovito gradili domaći majstori (Popovo Polje), koji nisu bili vješti građenju munare, pa su isti tip tornja primijenili uz džamiju. Tim graditeljima je mediteransko-dalmatinska građevna tradicija bila bliska, pa su, radeći na području islamske kulturne i političke dominacije, nužno kombinirali, stvarajući na taj način nešto treće — specifično.

Kreševljaković navodi da je po predaji zvono za ovu sahat-kulu bilo doneseno sa Krete, te da je skinuto 1918 i upotrebjeno u ratne svrhe.⁴⁴

I. Minimalan stan. — Jedna prostorija u prizemlju i jedna na spratu.

Stanovanje.

Stambena kultura je u periodu turske dominacije u ovim krajevima dostigla ranije neslućeni uspon. Međutim, briga oko nastambe nije mogla stajati u središtu društvenih interesa u organizovanom smislu iz prostog razloga što je specifičnost užeg regiona i htijenje pojedinca stvaralo uvijek oko porodice svijet za sebe, koristeći individualne slobode u datim uslovima, a čemu je sistem kuće za jednu porodicu, kakva se u ono doba isključivo gradila, naročito pogodovao. Dok je gradnja jedne džamije funkcionalno, konstruktivno i kompoziciono standardno riješena za velika prostranstva, stambena izgradnja od mjesta do mjesta slabije ili jače varira, poprimajući od orijentalnih utjecaja toliko koliko su ti utjecaji prešli u navike stanovništva i pri svemu tomu odražavajući daleko snažnije nego javni objekti, svoju povezanost s terenom, s neposrednim ambijentom, s autohtonom tradicijom građenja.

Postoji suštinska oprečnost između shvatanja stana u evropskim kulturama i na Istoku. Dok je na jednoj strani jedina stalnost porodice i društva domaće ognjište i vatra koja na njemu gori (bogovi domaćeg ognjišta su se u raznim vidovima kroz kršćanstvo održali do danas), nomad sa Istoka, jednako kao i ilirski stočar-nomad, shvaćao je stan kao najobičniji provizorij u koji se momentalno sklonio i koji će možda sutra napustiti.

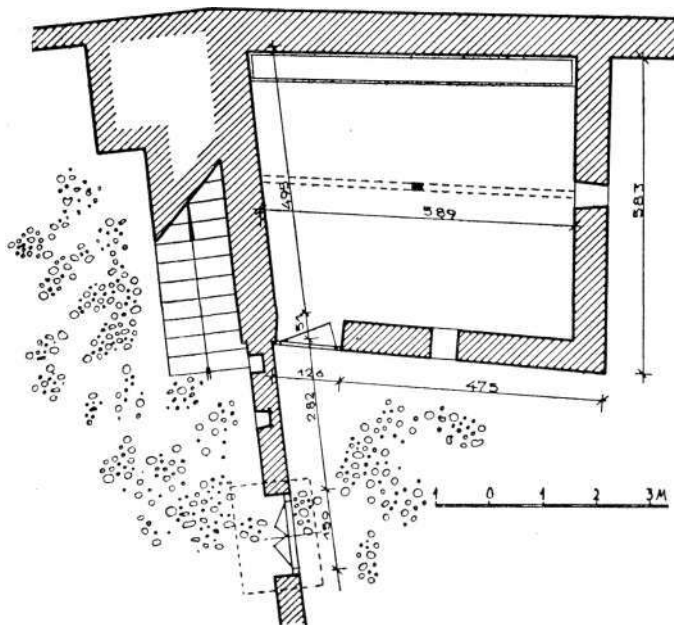
Pa i kad je prestao biti nomad, ostala je inercija navika. Njegova kuća nije nikad definitivno oblikovana, ona se dograđuje, mijenja, dijeli... (To unosi slikovitost i čar slučajnog u ambijente).

⁴³ Uporedi A. Bejtić: Banjaluka pod turskom vladavinom, Naše starine, I/1953, str. 100, nap. 45.

⁴⁴ Kreševljaković: Počitelj na Neretvi, str. 15, God. 1897 i 1914 sat popravljao mostarski sanacija Avdaga Bjelevec (Kartoteka Zem. zavoda za zaštitu spomenika kulture u Sarajevu).

On stvara intimnost jednog isječka prirode u svojoj avliji, ali se nikad ne koncentriše unutar četiri zida, već naprotiv nastoji iz prostora koje je u kući stvorio da hvata široke vidike horizonta, a za ljubav takvoj težnji ne preza ni od tehničkih poteškoća. Materijal, koliko god bio od presudnog značaja za konstrukciju, služi tek za stvaranje

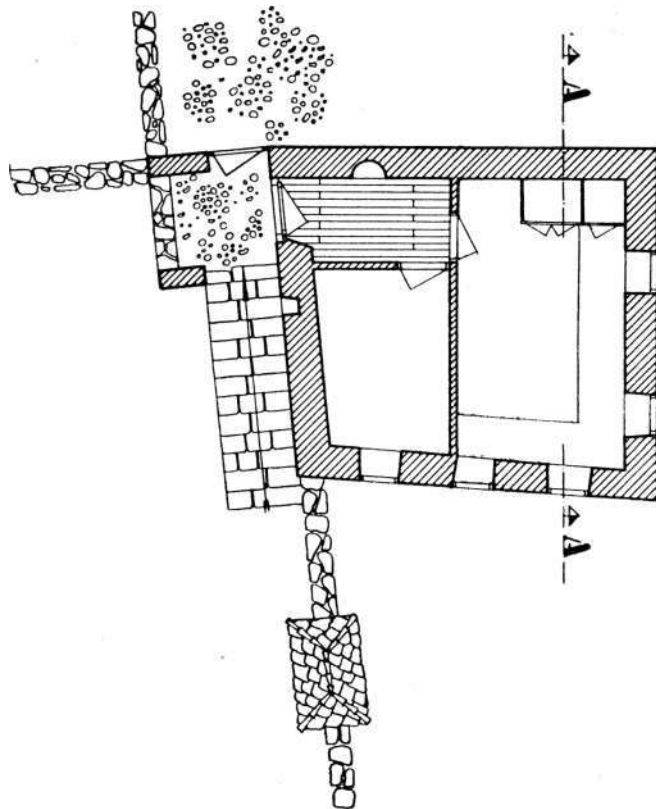
Želja za vidicima diktirala je gradnju u visinu čak i kod veoma skućenog građevnog programa (po jedna prostorija u svakoj etaži).

prostorne kore pomalo iracionalnog kompleksa u kome je psihički momenat odigrao značajnu ulogu.

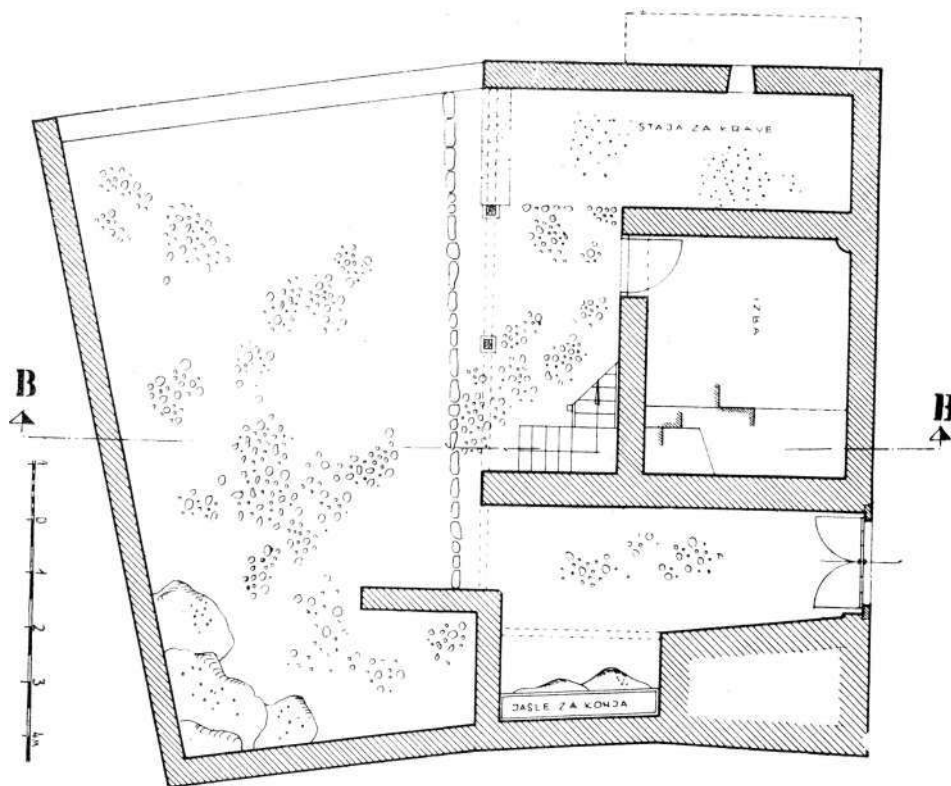
Za vrijeme kulturne dominacije Turaka, naš živalj u Bosni i Hercegovini, dobrim dijelom nomadsko-stočarskog porijekla, poprima gotovo identična shvatanja u pogledu nastambe.

U pogledu opreme stana opet se osjeća nomad. Dok kulture domaćeg ognjišta, dakle čvrste i nepokretne tačke oko koje živi porodica, imaju i nepokretan namještaj rađen od masivnog drveta, koji svojom veličinom i težinom treba da izrazi snagu porodičnog stabla, nomad — svakodnevno u pokretu — ne da se s ovakvim pokuštvom ni zamisliti. Razlika nastupa počam od izbora osnovnih materijala: umjesto teško pokretnih predmeta od drveta, orijentalac baca težište na tekstil i kožu, umjesto posuđa od keramike d sličnih materijala koji se kod prenosa lako razbiju, on se odlučio za pokositren bakar, praktično nesalomljiv.

Mijenjajući stalno svoje boravište, nomad nije mogao ni pomišljati da pojedine periodične funkcije dobiju konstantno organiziran prostor u okviru stana. Mislim pri tome prvenstveno na spavanje i jelo. Nomad nije imao mogućnosti da bračnoj postelji dadne karakter oltara, kakav je ona poprimila u evropskoj kulturi. Naprotiv, on je — nestalan u mjestu svoga boravka — svakoj funkciji tražio rješenje u momentu nužde i tako

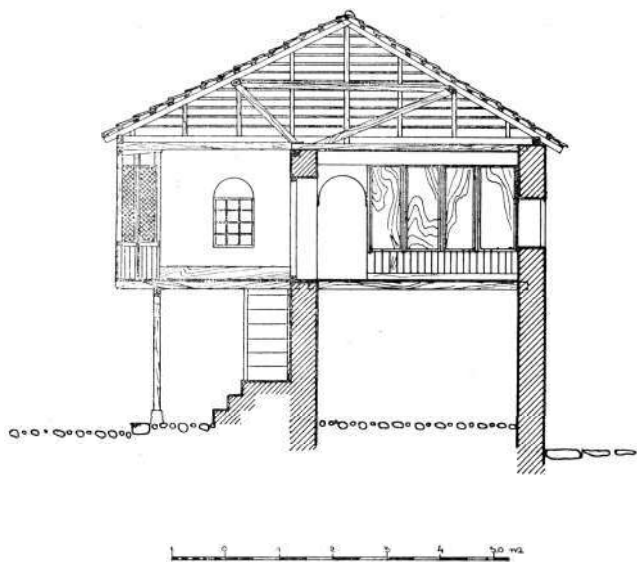

II. Tip manjeg stambenog objekta s gospodarskim prostorom (stajom) u prizemlju i prostorijama za stanovanje na katu. U ovom primjeru prilazi u jednu i drugu etažu su iz posebnih dvorišta.

je došlo do visoko razvijenog sistema transformacije u stambenom prostoru, koji se kod islamiziranog stanovništva u našim krajevima dobrim dijelom održao do danas. Stvorivši sisteme ugrađenih ormara, tzv. musandere, pa postelje i stolove za serviranje (sofre) koji se po potrebi postavljaju ili uklanjaju, on je svakom prostoru omogućio da služi svakoj životnoj potrebi.⁴⁵

⁴⁵ Pogrešno je govoriti o prednostima jedinog sistema pred drugim. Radi se o dva potpuno oprečna shvatanja. Ako nam se danas mobilnost orijentalnih interijera dopada, to je po prilici zato, što ponovo postajemo nomadi i pritom osjećamo opterećenje nasljeđenog evropskog shvaćanja opreme stana.

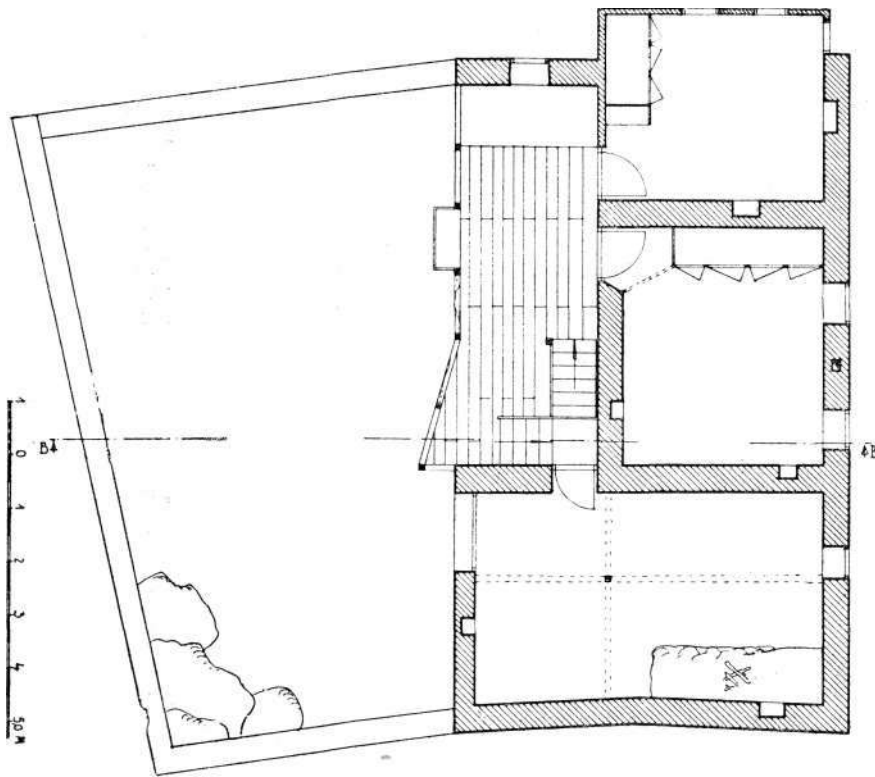

III. Poprečni presjek.

III. Primjer stambenog objekta s razvijenijom gospodarskom grupom u prizemlju i stanovanjem na katu, te zajedničkim dvorištem za obje grupe. Tlocrt prizemlja s gospodarskim prostorijama.

Na taj način, ako je čovjek imao samo jednu sobu, imao je riješeno sve. Razlika između bogatijeg i siromašnijeg nije se očitovala u oskudnosti zadovoljenja pojedinih funkcija stanovanja već bih rekao u kvantitetu raznovrsnosti zadovoljenja. Naime, jer je svaka soba jednako služila i jelu, i spavanju, i bilo kojoj drugoj funkciji stanovanja, onaj ko je imao prostraniju kuću nije je dijelio na sobu za jelo, spavanje, rad, posjete itd., već prema godišnjim dobima za zimski i ljetni dio kuće, prema spolovima na ženski i muški dio, prema veličini na veliku, malu i srednju odaju i t. sl. Način stanovanja omogućavao mu je da, ako već nije bio nomad na širokim prostranstvima, bude pomalo nomad u vlastitoj kući.

Kad čovjek gradi sebi kuću, nastoji je izvesti na što jednostavniji način i sa što manje truda. Sredstva za gradnju uzima po mogućnosti u neposrednoj blizini. Stambena izgradnja Počitelja mora prvenstveno da koristi kamen, koji joj je ovdje jedini izravno dostupan. Ustvari čitavo naselje je izgrađeno od istog materijala na kome je podignuto. Kuća građena od kamena povlači za sobom u ovim krajevima pokrov od ploče. Na taj način posredstvom materijala koji je uplivisao na izbor konstrukcije i strukturu površina nastaje prisni kontakt između ambijenta i stambene arhitekture, koja se u odnosu na javne objekte, pro-

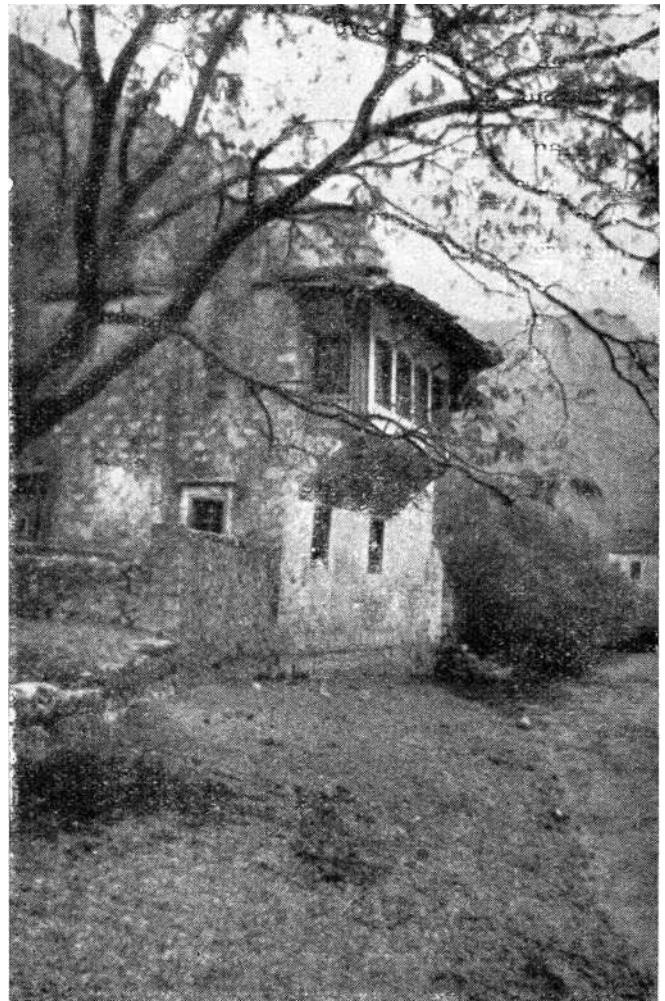
III. Tlocrt sprata sa stambenim prostorijama.

Interesantan stambeni objekt na obali Neretve.

dukte daleko šireg regiona i neuporedivo složenijih društveno-ekonomskih odnosa, odražava kao izvjestan dualitet.

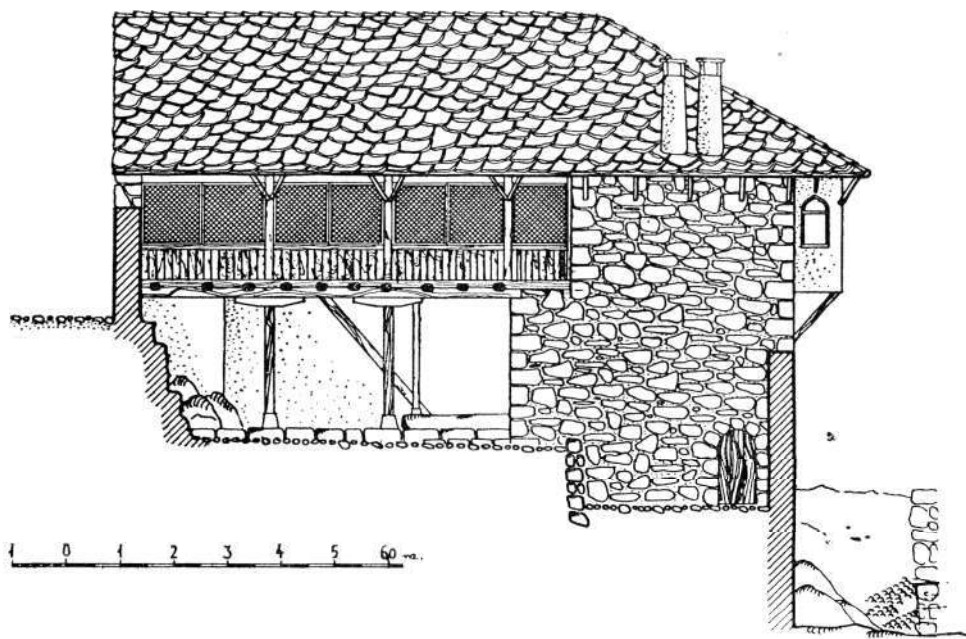
Za stambenu arhitekturu u Počitelju gotovo se ne bi moglo reći ni da je hercegovačka; ona pripada isključivo ovom mjestu, premda u načinu života neke bitne osobitosti nisu uočljive. Ovo se odražava u upotrijebljenom materijalu i konstrukciji. Počitelj je daleko manje nego Stolac, Mostar ili Blagaj raspolagao drvenom građom. Zato ova arhitektura prilično oskudijeva s doksatima, kamene zidove vuče uglavnom do pod krov, kanatnu konstrukciju pozna, ali je manje upotrebljava nego druga mjesta. Može se konstatovati da su i konstrukcije krovišta u pogledu drveta nešto racionalnije nego, napr., u Bosni, iako je pokrov veoma težak.

S druge strane, uočljivo je da je počiteljska kuća u odnosu na stolačke i mostarske primjere veoma skromna, kako po svom prostranstvu tako i po obradi detalja. Jedini veći stambeni objekat je kuća Gavrankapetanovića — počiteljskih kapetana, dok najveći dio kuća ima svega jednu do dvije prostorije za stanovanje. Samo u jednoj kući — kući Salih Delića — imamo musandere bogatije ukrašene rezbarijama u drvetu.⁴⁰ Rezul-

⁴⁰ Pri ulazu ispod rafe u dva lista nalaze se natpisi:

1. Salih-baša Delić, sin Ibrahimov
 2. Godina 1218 (1803) — Jallah — zimmija Pejan.
- Iz posljednjeg vidimo da je duborez izveo podanik nemusliman. Natpise pročitao i ustupio M. Mujezinović.

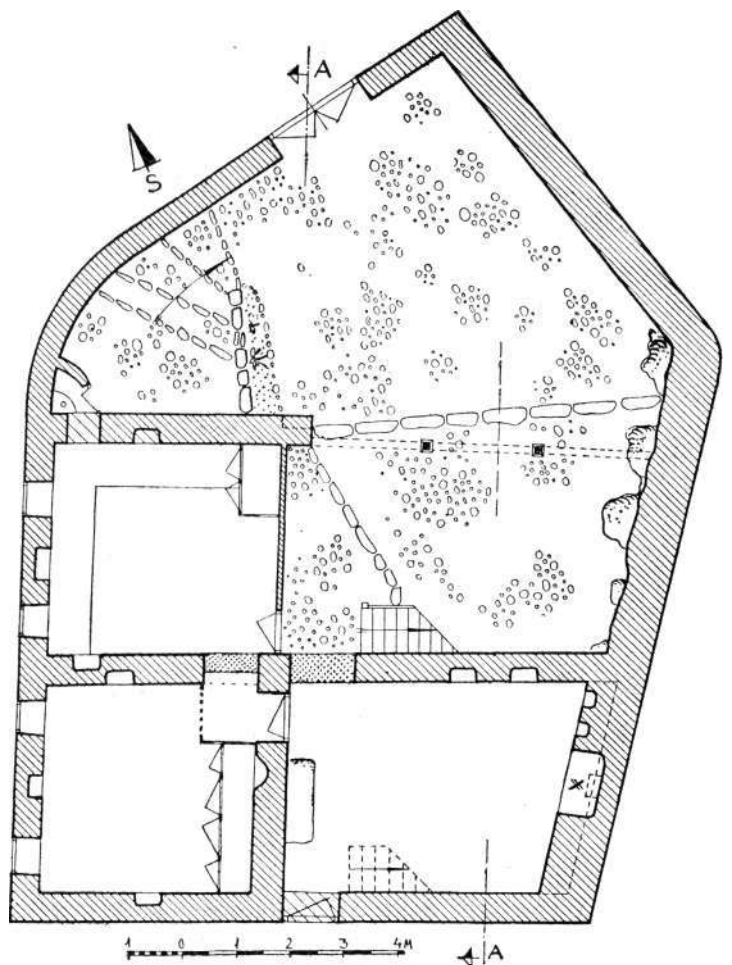
IV. Stambeni objekt se stepenasto prilagođava terenu kroz tri etaže. Na najnižoj koti je izba, a stanovanje je disponirano kroz dva kata. — Presjek kroz dvorište s pogledom na dvorišnu fasadu.

tat svega toga je izvjesno siromaštvo u arhitektonskoj plastici većine stambenih objekata; ovdje zrači ljepota aglomeracije na jedinstvenoj konfiguraciji terena daleko više nego bogatstvo arhitektonskih forma. Ovdje na stražarnici carstva, na padini golog bezvodnog krša, život je bio ozbiljniji i suroviji, što se i na građenju odrazilo.

Gradeći svoju kuću, čovjek je potencirao plastiku terena. Kako god su ove kuće malene, teško da bi se našlo prizemno rješenje. Čak i ako je imao samo dvije prostorije, od kojih može biti samo jedna stambena, on je — umjesto da gradi jednu do druge — postavljao jednu na drugu. S terenom zaista nije bio toliko skučen, i uzroke ovakvom stavu treba tražiti u okviru psihičke komponente. Na taj način se u aglomeraciji pojavio čitav niz kuća koje djeluju kao neke male kule, iz kojih sa zadnje etaže gledaju u svijet dva mala prozora kao dva oka čovjeka koji je to sagradio da se unutra smjesti i čija je dužnost bila da stražari na ovom mjestu.

Dioba kuće na zimski i ljetni dio u Počitelju se slabo osjeća. Kuće srednje veličine često koriste za stanovanje isključivo gornji boj, dok su u prizemlju spremišta i štale. Samo jedna kuća — Gavrankapetanovića — ima odvojen muški i ženski dio sa posebnom muškom i ženskom avlijom.

Svjetlost, zrak i sunce dopiru do svake nastambe. Ne može se tvrditi da je to produkt posebnog htijenja, jer zadovoljenju bioloških uslova pogodio je prvenstveno teren kao i mala gu-

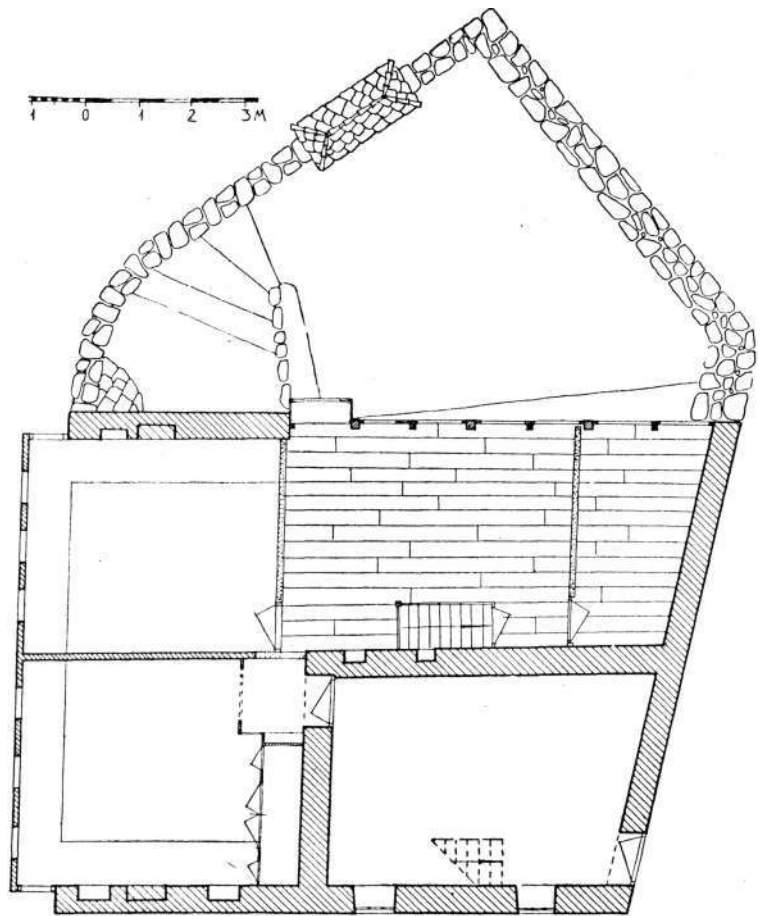

IV, Donja stambena etaža. Naknadno je izvršena dioba objekta i adaptacija za dva međusobno neovisna stana. Vrata koja su tom prilikom zazidana označena su tačkastom ispunom, a nova su rijetko šrafirana.

stoća naseljenosti. Orijentacija čitavog naselja prema zapadu sigurno nije naročito povoljna i možda je to uzrok da na nekim stanbenim objektima vidimo relativno malo otvora (da bi se u prostoru pustilo manje sunca), kao i da neki objekti — kuća počiteljskih kapetana, napr., zauzimaju položaj koji više hvata sjeverozapad, dok drugi opet na zapad okreću samo manji dio stambenog prostora, a divanhane i hajate otvaraju prema onoj strani koja je manje neugodna.

Jednostavno i do krajnosti svrsishodno rješavanje problema, kako su se nametali čovjeku, preko materijala kao važne komponente i uvjeta psihološke i fiziološke prirode, odrazilo je u konačnoj konsekvenci socijalnu razinu stanovništva u datim društveno-ekonomskim uslovima.

Pojava smještaja stoke u donjoj etaži stambenog objekta češća je u Počitelju nego u drugim gradskim naseljima Hercegovine. Mislim da uzroke treba tražiti pretežno u poseljačenju stanovništva od 1878 g. naovamo, a možda i u slabijim ekonomskim mogućnostima, nego napr. u Stocu ili Mostaru, gdje je smještaj krave ili konja redovito rješavan u posebnoj zgradi, često i sa posebnim dvorištem.

IV. Gornja stambena etaža. Nakon adaptacije južni dio objekta dobio je prilaz preko najviše kote terena.

PROBLEM POČITELJA DANAS

Kad sam u uvodu nazvao Počitelj muzej em urbanizma i arhitekture pod vedrim nebom, mislio sam na jedan veliki i lijepo uređeni park u blizini Štokholma, tzv. Skansen. Tu su smještene originalne seoske kuće iz raznih krajeva Švedske, kompletno namještene sa svim pomoćnim zgradama, domaćim životinjama i zasađenim usjevima tu su radionice, crkve itd., pa čitave gradske četvrti sa zanatskim radnjama u kojima svakodnevno pravi majstori demonstriraju odgovarajuće zanate publici i prodaju joj gotove proizvode. Ovakav muzej omogućava posjetiocu da život i kulturu ranijih vremena obuhvati jednim pogledom, da gleda prošlost na dohvatu ruke, u kući, pokućstvu i oruđu, u velikom i malom. To nisu vitrine u kojima pojedinosti stoje jedna do druge, to su jedinstvene slike cjeline u vlastitom okviru, kako su djelovale u životu.

I još nešto što upotpunjuje ovakav aranžman. Tu su smješteni restorani, mjesta za festivale i koncerte, pozorište i — razumljivo — mnogobrojne prodavaonice sitnih uspomena. Navodno da Skansen danas broji više posjetilaca nego sam pariški Louvre.

Treba li mnogo da, na nešto drugačiji način, stvorimo od Počitelja naš muzej pod vedrim nebom? Ustvari muzej je već tu, treba ga samo srediti i otvoriti.

Ali Počitelj ne treba da bude samo muzej. Ima još i drugih mogućnosti da ovaj gradić postane ponovo živ, štaviše društveno i privredno aktivan. Razmotrimo ih.

Opće ekonomske smjernice.

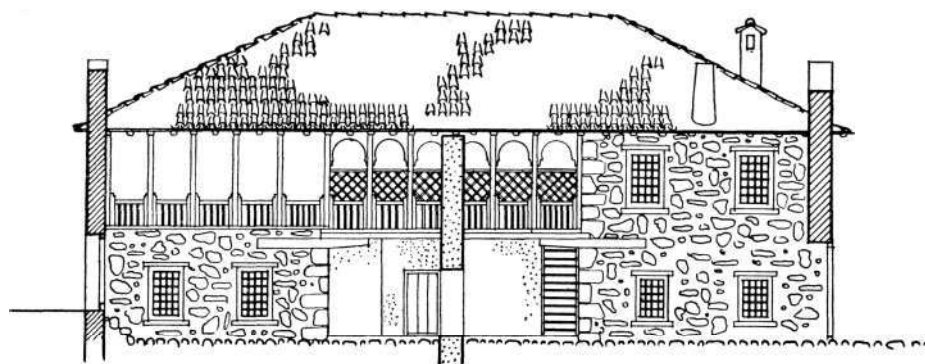
Današnje životno područje Počitelja je relativno maleno, a sastoji se od tzv. Gornjeg i Donjeg polja, te prilično neplodne visoravni istočno od mjesta. Područje je poljoprivrednog karaktera, a od proizvoda najviše se uzgaja voće (prvenstveno trešnja) i povrće, u koju svrhu je u novije vrijeme rađeno na sistemu navodnjavanja, te vinova loza i duhan.

Gajenje stoke i peradi je neznatno, uglavnom ograničeno na djelomično zadovoljenje potreba pojedinih domaćinstava, a ne za tržište.

Stanovništvo koje danas živi u Počitelju upućeno je isključivo na zemljoradnju, iako ovi ljudi

V. Gavran-Kapetanovića konaci mogu se adaptirati za turistički hotel sa cca 30 postelja.

Presjek kroz dvorište i pogled na zgradu haremluka s jugoistočne strane.

u načinu života i danas odaju građanske navike. Višak radne snage seli u druga mjesta ili — što važi naročito za mlađi svijet — svakodnevno odlazi na rad u Čapljinu, da bi se naveče vraćao kući u Počitelj. Uvjeti života za ovaj dio stanovništva naročito su otežani znatnom udaljenošću mjesta rada od mjesta stanovanja, i to bez ikakvih prevoznih sredstava za lakše i organizirano prebacivanje ovih ljudi s jednog mjesta na drugo. Zato ovi radnici nakon izvjesnog vremena obično potpuno napuštaju zavičaj, nastanjujući se bliže mjestu rada, usled čega naselje brojčano stalno opada.

Analizirajući prema dostupnim podacima i zapažanjima mogućnosti opstanka Počitelja u današnjim uslovima, čini se da bi ovo mjesto trebalo sukcesivno razvijati po sljedećim smjernicama, i to redoslijedom koji je ovdje dat:

1. kao kulturno-historijski centar, koji će po svom značaju daleko preći granice svog životnog područja, te poprimiti vjerovatno republički, pa i savezni, značaj;
2. Kao turistički centar u raznim vidovima, s obzirom na klimatske prilike, Neretvu i vanređan sklop kulturno-historijskih spomenika;
3. kao masovni rekreativni centar;
4. kao omladinski sportski centar;
5. kao poljoprivredno-zanatski centar.

Jasno da rješavanje svih ovih problema zahtijeva detaljan vremenski i finansijski plan, čija će realizacija zahtijevati duži niz godina, kao i čitav niz projekata za konzervacije i adaptacije pojedinih objekata, te privrednu aktivizaciju po raznim sektorima društvene djelatnosti.

Problemi se isprepliću, međusobno dopunjuju ili divergiraju, no s obzirom na veliki značaj mjesta kao kompleksnog kulturno-historijskog spomenika, ovaj faktor treba naročito imati u vidu.

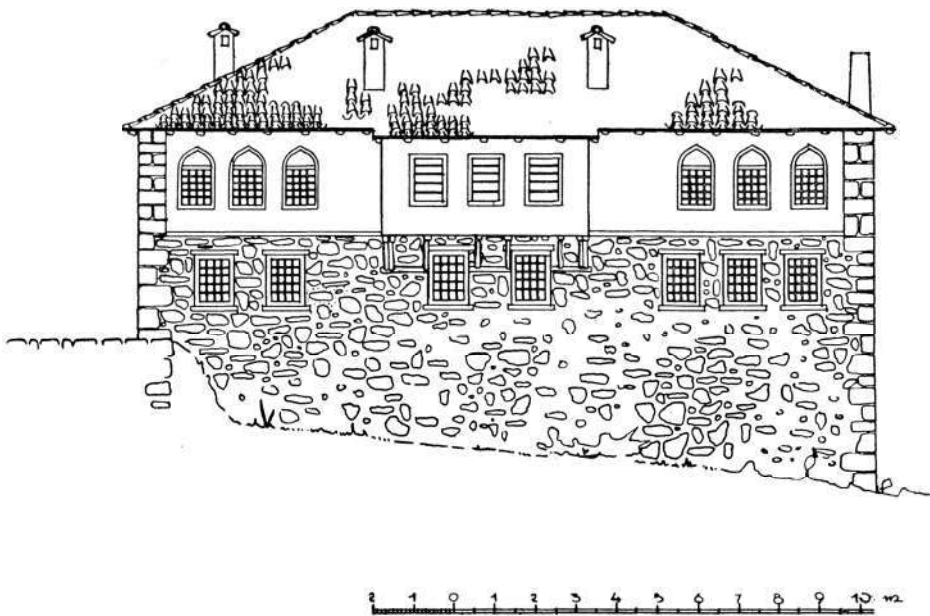
Problem saobraćajnih veza i prometnih sredstava.

U odnosu na glavne međugradske saobraćajnice — željeznicu i kolsku cestu — Počitelj leži dosta povoljno. Željeznička pruga Sarajevo—Dubrovnik (Zelenika, Ploče, Crna Gora) nalazi se na suprotnoj obali Neretve, dovoljno daleko od mjesta da mu sačuva mir, tišinu i čisti zrak i ujedno dovoljno blizu da se od jedne željezničke postaje, koju bi trebalo postaviti nasuprot Počitelju (jer Dretelj kao najbliže stajalište leži dosta ekscentrično), prešavši Neretvu čamcem, lako dospije u gradić. Dolazak čamcem u ovo historijsko mjesto sam po sebi mogao bi biti kolosalna atrakcija, a može se — ukoliko bi iziskivala potreba — prilaz u budućnosti riješiti i jednim laganim visećim mostom za pješake. U vezi s ovim trebalo bi konačno otvoriti i poglede s pruge na grad djelomičnim uklanjanjem visokog drveća između pruge i Neretve, izgraditi prilaz od postaje do rijeke, te na obje strane rijeke urediti mala pristaništa za čamce.

Gledajući na Počitelj sa stanovišta eksploatacije u turističke svrhe, možemo računati na više vrsta posjetilaca:

1. inostrani turisti u prolazu iz Srednje Europe na Sredozemlje i obratno, sa pretežnim zadržavanjem od tri do šest sati;
2. domaći posjetioci: a) sa zadržavanjem od nekoliko dana (god. odmor, ferijalni savez i sl.), b) sa jednodnevnim zadržavanjem (Weekend), c) sa zadržavanjem nekoliko sati (ekskurzije i pojedinci u prolazu ka Jadranu).

Inostrani turisti putuju ogromnom većinom vlastitim automobilima i autobusima, tako da će njihov dolazak u mjesto biti vezan za kolsku cestu. Postojeća cesta Mostar—Čapljina tangira gradić na Muminovači, a na udaljenosti od cca dva kilometra. Postavlja se problem boljeg uređenja postojećeg puta od Muminovače do Gornje kapije, te stvaranja prostora za parkiranje vozila na ulazu u grad. Pošumljavanjem manjeg platoa na suprot-

Isti objekt sa sjeverozapadne strane.

noj strani od Gornje kapije stvorio bi se zasjenjen prostor za parkiranje vozila, gdje bi se možda postavila i benzinska stanica itd. Ovo zelenilo moglo bi ujedno poslužiti i kao tampon između historijskog Počitelja i novogradnji koje se vide danas nasuprot Gornjoj kapiji.

Prebacivanje domaćih turista, koji putuju brzim vozom, moralo bi se riješiti stalnom autobusnom vezom sa stanice Čapljina, kao što bi se morao osigurati i prelaz čamcima sa stajališta za putničke vozove na pruzi vis-a-vis Počitelja. Rješenjem ovih problema, uz neophodan rad na propagandi, osigurali bismo barem preko ljeta veliku posjetu turista ovom mjestu.

* * *

U intenzivnoj izgradnji naše zemlje danas se nalazimo pred realizacijom projekata normalne pruge Sarajevo—Ploče, koja u odnosu na Počitelj ostaje približno na današnjoj željezničkoj trasi, ali će s obzirom na nove kapacitete, trebati još više povesti računa o povezivanju naselja na željeznicu. Također je u projektu i nova cesta dolinom Neretve i to njenom lijevom obalom, koja po prvim skicama prolazi ispod Počitelja, odvajajući naselje od rijeke. Realizacija projekta sigurno će samom mjestu biti od velike koristi, jer će automobilski saobraćaj koji se sve više intenzivira dovesti u samo mjesto. Međutim, ovdje se valja ozbiljno pozabaviti samim provlačenjem ceste kroz Počitelj kao vrlo delikatnim zahvatom, pri čemu cijena realizacije ne smije biti kvalitativno mjerilo. Predlog da trasa prođe iznad zidina vjerovatno nije prihvatljiv zbog velikih visinskih razlika (cca 90 metara), ali isto tako nije prihvatljiv ni nasip uz rijeku koji bi uništio svaku prostornu i funkcionalnu vezu naselja s Neretvom i s Gornjim poljem — prihvatanje takve koncepcije značilo bi kraj svim

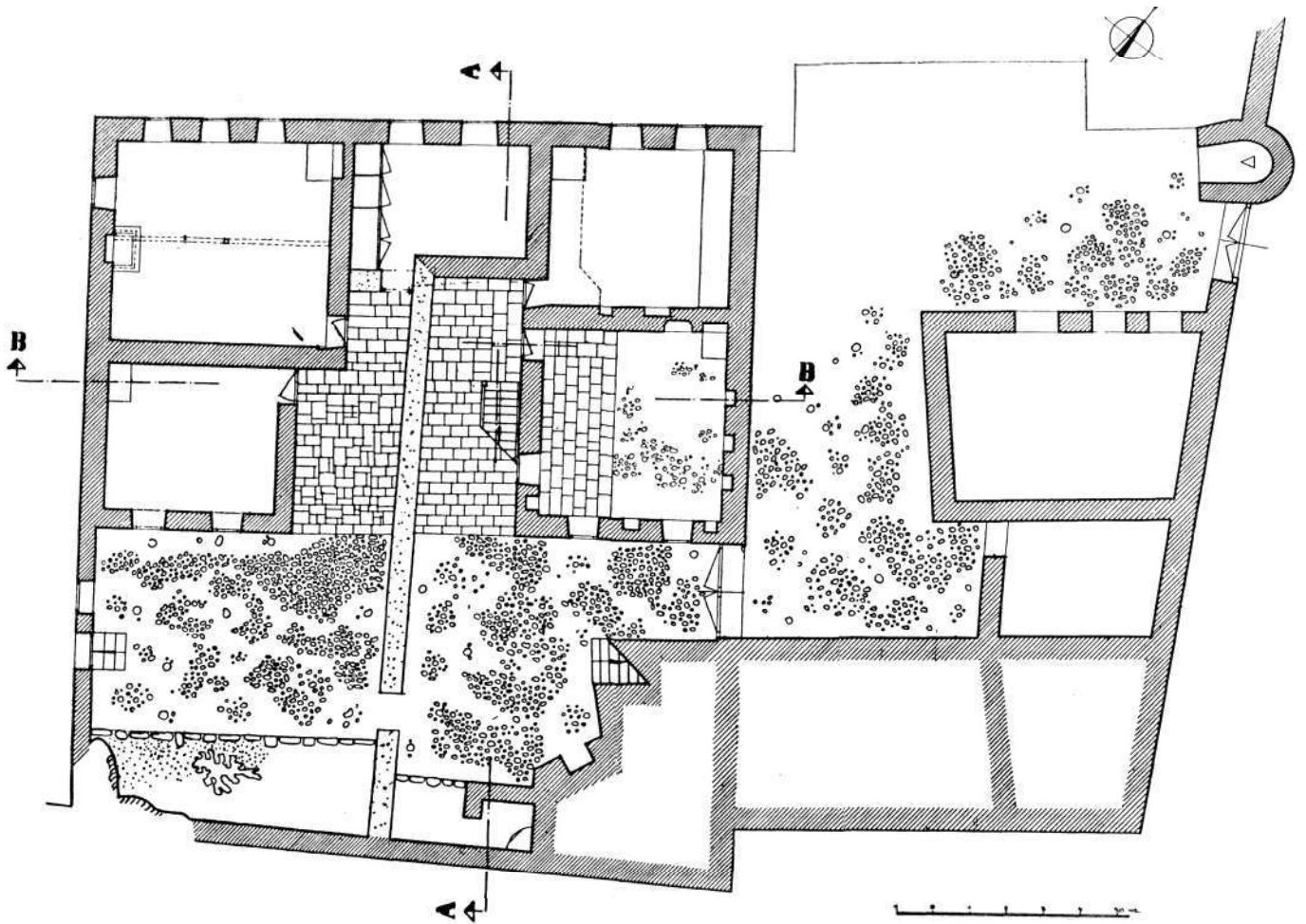
dobrim željama i namjerama u vezi s Počiteljem kao kulturno-historijskimi, turističkim, rekreativnim ili sportskim žarištem. Činjenica je, međutim, da zanimljiva izadovoljavajuća rješenja mogu da se nađu i to u više varijanata, a koja će biti realna, ovisiće o širem, regionalnom razmatranju uključujući i pitanja hidro-sistema Neretve.

Pitanje turističko-ugostiteljskih objekata.

Danas u Počitelju čovjek ne može nabaviti ni komad kruha ni kutiju cigareta, jer nema nikakvog nabavno-prodajnog servisa, niti može popiti barem špricer ili crnu kafu, jer nema ni najobičnije kafanice. Na taj način i ono turista što ovamo zaluta, s jedne strane, mora što prije da nastavi put jer ovdje ne može dobiti ni najosnovnije, a, s druge strane, za samo mjesto ne donose ni najneznatniji dio onih materijalnih dobiti, koje inače turizam mora donijeti. Kad bismo imali bilo kakvu evidenciju o tim posjetama, ne bi bilo teško odrediti približne vrijednosti tih gubitaka u deviznim sredstvima i dinarima, a čini se da ti gubici nisu baš beznačajni.

Savremeni turizam kao grana narodne privrede zahtijeva sa svoje strane čitav niz objekata, naročito ugostiteljskih. Mislim da ne treba posebno naglašavati neophodnost dobro organizirane ugostiteljske djelatnosti, koja će posjetiocu pružiti odgovarajući komfor i omogućiti mu da se u mjestu zadrži koliko mu se sviđa, ne odričući se pritom svakodnevnih potreba i navika civiliziranog svijeta.

Mi imamo sreću da je ovaj gradić do danas kao spomenik svoje epohe ostao netaknut; treba se truditi da tako bude i ubuduće. Rješavanje problema ugostiteljskih objekata potrebno je do mak-

V. Gavran-Kapetanovića kuća — najrazvijeniji stambeni objekt Počitelja sa izdiferenciranim intimnim porodičnim i gostinjskim odjeljenjima kao i posebnim avlijama, te stambenim prostorijama kroz dvije etaže. Tlocrt prizemlja.

simuma uskladiti sa djelatnošću službe zaštite kulturnog nasljeđa, kako bi se istovremeno, rješavanjem potreba turizma, pojedini objekti obnovili i očuvali od eventualnog uništenja spomenišnih kvaliteta. Ispravno rješenje ovih problema nerazdvojivo je vezano za konzervatorsko-restauratorsku problematiku mjesta, ne u smislu neobzirnog komercijaliziranja spomenišnih vrijednosti, nego traženjem praktičnih namjena pojedinih preživjelih arhitektonskih ljuski u njihovom privođenju savremenijoj funkciji.

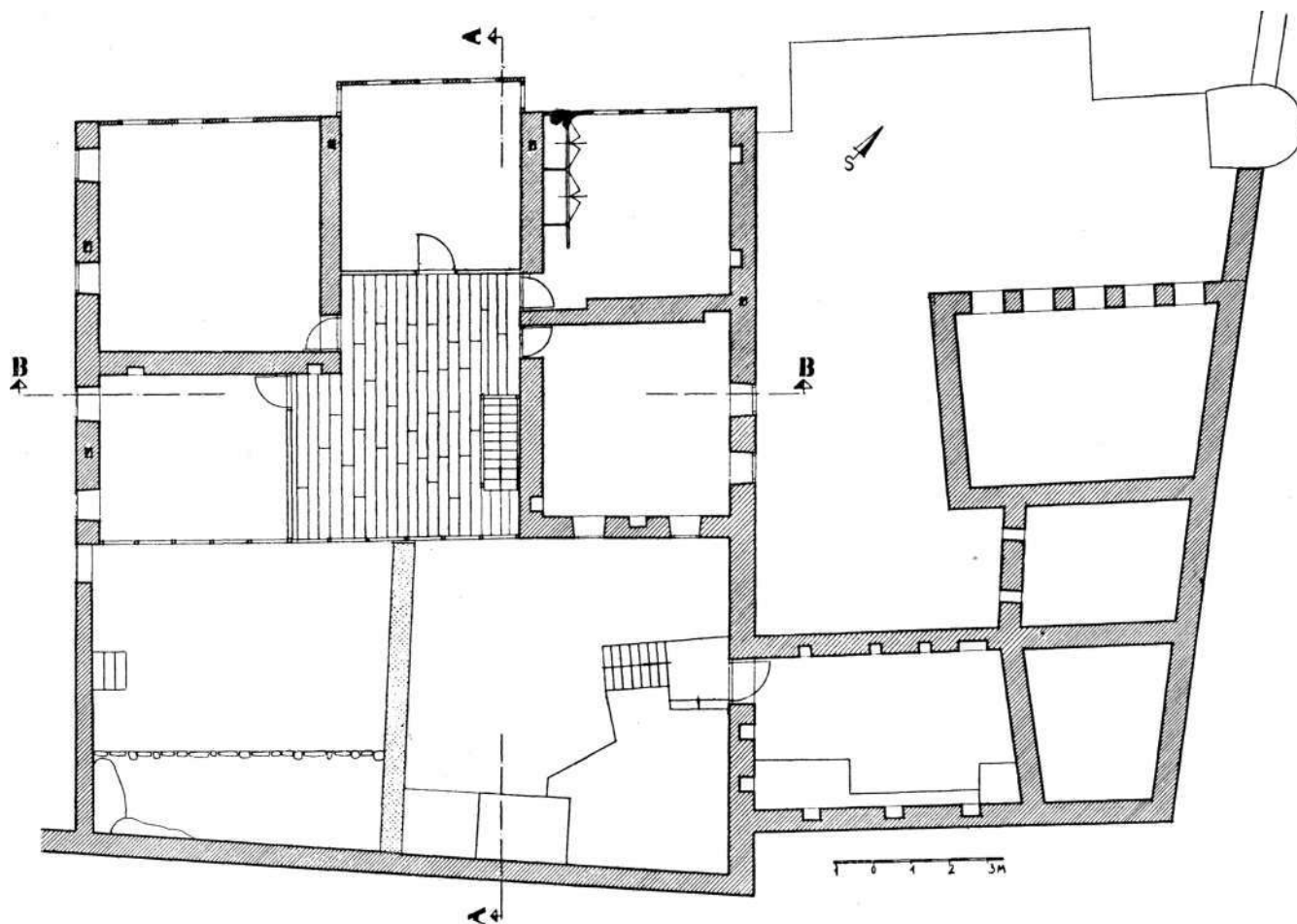
Dok je han u Počitelju, kao izraziti preteča hotela, danas ruina, neupotrebljiva u smislu svoje ranije funkcije, za ugostiteljske potrebe mogu veoma dobro poslužiti tri vrlo značajna objekta: Gavrankapetanovića konaci, medresa i hamam.

U Gavrankapetanovića konacima vidimo buduću turistički hotel. Svojom postavom u urbanističkom sklopu, svojim prostranstvom, dominantnim položajem u današnjoj slici naselja i u njegovoj povjesti, ovaj objekt — uz odgovarajuće adapta-

cije — može ne samo praktično poslužiti za potrebe sezonskog hotela, već štaviše — ako arhitekt kome se povjeri ovaj posao bude na visini zadatka — doprinijeti istinitijem i dubljem doživljavanju čitave jedne minule epohe posmatrane iz prostornog okvira nekadašnjeg vlastodržca. Usklađivanjem historijske arhitektonske ljuske i savremene opreme želimo postići da se posjetilac pomalo osjeti da je u kući počiteljskog kapetana uz zadovoljenje njegovih svakodnevnih navika čovjeka dvadesetog stoljeća.

Dispozicija i veličina objekta omogućuje adaptaciju za hotel od oko 30 postelja, eventualno sa još 4–15 pomoćnih ležaja, dok se ruševine muškog dijela kuće u prvoj avliji mogu preurediti za restoran sa kuhinjskim pogonom i svim sporednim prostorijama.

Oprema hotela ovisiće svakako o usvojenoj kategoriji, a mogućnosti za dobro rješenje su pred nama. Naročitu vrijednost predstavlja baš podjela objekta na ženski i muški dio, što znači punu izolaciju hotelskih soba od bučnog restoranskog dijela, kao i mogućnost pristupa spoljnih posjetilaca u restoran, a da ne uznemiruju stambeni dio hotela. Orijentacija objekta prema sjeverozapadu djeluje u doba sezone povoljno na većinu soba,

V. Gavran-kapetanovića kuća — tlocrt sprata.

kao i na zasjenjavanje terase pred kućom, koja može poslužiti za serviranje na otvorenom. Zamislite, kakvi vidici za vrijeme objeda sa ovog mjesta na grad, rijeku i okolna brda!

Medresa, nekadašnji centar intelektualnih nastojanja u ovom kraju, treba da poprimi karakter klubskih prostorija zajedno sa kafanom. Domaćin sa malim kafanskim pogonom u jednoj od pet sobica, serviranje kafe po ostalim prostorijama i po prilici prvenstveno na terasi, a usto šah i druge društvene igre, dnevna štampa, mala biblioteka sa čitaonicom, tiha razonoda i razgovori — to bi trebalo da bude sadržaj ovog objekta. U doba između dva rata po dvije sobice spojene su zajedno; mogućnosti za organiziranje kluba nisu nepovoljne, pogotovo ako ovo ne restauriramo. Istina, komunikacija ostaje u otvorenom trijemu, što u Počitelju, naročito u sezoni turizma, nikako nije neprijatno. Doduše, ovaj objekat bi se koristio i zimi, koristilo bi ga stanovništvo mjesta kad se nakon sezonske ekspanzije u polja, vrati na zimovanje u grad, za svoje potrebe društvenog kontakta, za kulturno-politički rad, za djelatnost SSRNJ i omladinskih organizacija. I baš ova sezonska smjena korisnika pokazuje da bi taj objekat mogao hiti ogledalo društvenog života u Počitelju.

Alternativno, objekt medrese mogao bi se (možda u prvoj fazi) koristiti kao prenočište sa osam postelja, sa domaćinom i jednom društvenom prostorijom,

Najzad hamam, čija je konzervacija i tehnička konsolidacija vrlo akutna, ali čija restauracija vjerovatno ne dolazi u obzir, daje mogućnosti za uređenje ugodne pivnice, pune hlada i svježine. Ovdje je na domak kupaća i veslača sa Neretve, te sportista i šetača s obale rijeke potrebno stvoriti mogućnost da se popije čaša osvježavajućeg pića i pojede neki sedvič, a to se pod preostalim svodovima nekadašnjeg kupatila može dobro organizirati.

Tri ugostiteljska objekta — tri atrakcije. Što se, pak, tiče pogona, to treba organizirati ne samo pod jedinstvenom upravom, nego i sa što manje ljudstva. Svatri objekta ni u kom slučaju ne treba da budu istovremeno otvorena publici, već možda restoran do poslije ručka, pivnica do predveče, a klub naveče, ili u nekoj sličnoj kombinaciji.

Pored adaptacije navedena tri objekta, a za masovna konačišta u smislu camping-a, trebalo bi obnoviti čitav niz manjih objekata koji su danas bez krova i koji sa kulturno-historijskog stanovišta nemaju pojedinačne vrijednosti, ali su od značaja za cjelovitost urbanističkog tkiva. Uređenjem

jeftinih prenoćišta sa minimalnim komforom i ti bi objekti poprimili društveno korisnu i možda privredno aktivnu funkciju i njihov broj bi se iz godine u godinu mogao povećavati. Ovi objekti, depandansi glavnog hotelskog objekta u Gavrankapetanovića kući, mogli bi se iznajmljivati kompletni pojedinim grupama koje dolaze ovamo na ljetovanje. Svaki takav objekat trebalo bi da dobije i minimalnu kuhinju, kako bi se omogućilo onima koji to žele da sami priređuju svoju hranu i na taj način provedu svoj godišnji odmor relativno vrlo jeftino. Kao znatno proširenje stambenog fonda ovog masovnog smještaja treba uzeti u obzir i iznajmljivanje onih kuća koje su napuštene preko ljeta, kad njihovi vlasnici sele u polje.

Na ovaj način najveći dio grada pretvorio bi se u jedinstven ugostiteljski objekat, pun života.

Također bih napomenuo da je osnivanje jedne umjetničke kolonije u Počitelju od nadležnih faktora principijelno prihvaćeno i da se već ulažu ozbiljni naponi u pravcu realizacije. Nije isključena mogućnost da s vremenom dobijemo nekoliko raznih kolonija u ovom kulturno-historijskom ambijentu.

O nekim komunalnim potrebama.

Pored ugostiteljskih objekata za aktivizaciju mjesta neophodan je kakav-takav nabavno-prodajni servis, koji bi omogućio, kako gostima tako i domaćem stanovništvu, da u mjestu nabave najnužnije prehrambene i industrijske proizvode. Nadalje se nameće potreba organizovanja direktne prodaje poljoprivrednih proizvoda stanovništva gostima, i to prvenstveno voća, kao i povrća, mliječnih proizvoda, jaja i sl. onima koji žele sami da kuhaju. Poznato je, nadalje, da turisti rado ponese iz svakog mjesta poneku sitnu uspomenu, u koju svrhu bi trebalo posebno razmotriti mogućnost oživljavanja nekih specifičnih zanata kao i lokalne kućne radinosti. (Ovdje bit usput napomenuo da se u Počitelju nekada dosta gajila svilena buba i da bi oživljavanje ove djelatnosti — možda na zadružnoj bazi — vjerovatno značilo još jednu mogućnost ekonomskog prosperiteta).

Cjelokupna ova prodajno-potrošačka i eventualno zanatska djelatnost zahtijeva svoje mjesto, te bi u tu svrhu trebalo obnoviti barem djelomično grupaciju dućana nekadašnje počiteljske čaršije.

Ne smije se ispustiti iz vida ni problem snabdijevanja mjesta vodom. Postavljanjem motorne pumpe za vodu u blizini rijeke, te rezervoara barem u visini pokrovlja Gavrankapetanovića kuće, riješio bi se u prvoj fazi problem snabdijevanja vodom glavnih ugostiteljskih objekata. U konačnoj fazi treba osigurati dovod vode do svakog objekta u mjestu, te prema savremenim principima osigurati njeno prečišćavanje. Električna energija dovedena je tokom 1960 za cijeli Počitelj sa dalekovoda koji prolazi na udaljenosti od oko dva kilometra od grada.

Zadovoljenjem potreba smještaja i snabdijevanja stranih i domaćih turista, pojavljuje se i potreba njihove razonode u raznih vidovima, jer to direktno utječe na trajanje njihova boravka. Ljepota Neretve, prirodne plaže koje treba samo uraditi i mogućnost uređenja terena za razne sportske igre na početku Gornjeg polja, tj. direktno uz naselje, dopunjuju atraktivnu raznovrsnost turističkog centra, a ujedno utječu na nastajanje masovnijeg omladinskog ljetovališta na ovom mjestu, možda u okviru Ferijalnog saveza ili slične omladinske organizacije.

Ali ne samo plivanje i veslanje na rijeci ili sportske igre na njenoj obali, nego i druge vrste razonode potrebno je organizirati na ovom mjestu počam od tzv. »Trešnjeve nedelje«,⁴⁷ masovnih izleta za počiteljske goste na Radimlju, u Stolac, na Mogorjelo, itd., pa do glazbe i plesa, kinopretstava, povremenih koncerata i gostovanja kazališnih grupa. Ovdje treba s puno osjetljivosti naći granicu između gradske buke, od koje ljudi u danima godišnjeg odmora najčešće bježe, i dosade mrtvila na koju nijesu navikli. Za potrebe raznovrsnih priredbi Počitelj ima krasnu dvoranu, koju treba nešto malo urediti — to su ruševine hana. Dvorana je, istina, bez krova, ali baš zbog toga u ljetnim noćima veoma ugodna. I još jednu dvoranu dostojnu Shakespeare-a — donju terasu počiteljske tvrđave. (Sigurno je, međutim, da Počitelj nema druge potrebne uslove za nekakove svoje ljetne igre).

Zaključna razmatranja.

Iznešeni predlozi daleko su od toga da pretenduju ili da budu definitivan program. Doduše, oni su već razmatrani na raznim forumima zainteresiranih faktora, tako da se ne može reći da su samo plod mašte i želja pojedinca, iako nije isključeno da će ih vrijeme još znatno korigirati.

Ali, ma šta pokušali da uradimo u Počitelju, težište mora ostati na očuvanju kompleksnog kulturno-historijskog spomenika. Vidjeli smo, međutim, iz naprijed izloženog da se dobar dio konzervatorskih problema, naročito u vezi s objektima sposobnim da odgovore nekoj savremenoj namjeni, može riješiti uključenjem drugih životnih komponenata, u prvom redu turističkih. Jedino održavanje onih objekata koji su neuporabljivi za neku savremenu svrhu trebalo bi da i materijalno tereti službu zaštite spomenika kulture. Mislim pri tome prvenstveno na počiteljske utvrde i zidine, te na džamiju i sahatkulu.

⁴⁷ Svake godine koncem mjeseca maja slavi se ovdje »Trešnjeva nedelja« (ranije Trešnjev petak). Mnoštvo naroda iz bliže i dalje okoline slije se u Počitelj, te je to smotra folklora i poljoprivredne djelatnosti. U novije vrijeme nastoji se da se ovom narodnom blagdanu pristupi organizovano priređivanjem poljoprivrednih izložbi, utakmica i sl.

Ovdje je svakako potrebno koordinirati rad stručnjaka raznih struka i raznih stručnih i privrednih organizacija, počam od rada na stvaranju jedinstvenog operativnog plana, pa do kraja njegove realizacije nakon niza godina i korekcija nakon primjene u život.

Za službu zaštite spomenika kulture dovoljno je sa stanovišta autentične dokumentacije, da, napr., zidine Počitelja konsolidujemo tako da smo ih za izvjesni period zaštitili od daljeg rušenja. Da li ćemo neki dio koji je danas porušen obnoviti, da li ćemo te zidine urediti tako da budu za posjetioce grada prohodne po kruništu, recimo od glavne utvrde preko Gornje kapije do Pašine tabije, i da li ćemo u nekoj prostoriji, možda, urediti malu muzejsku izložbu, koja će posjetiocu zorno eksplicirati historijat Počitelja — to je pitanje i konzervatora, i stručnjaka za turizam, i arhitekta-urbaniste i ekonomiste... Isto to važi, napr., za noćnu rasvjetu Počitelja i pojedinih objekata u njemu. Vani, u zemljama gdje je turizam visoko razvijen, na ovaj način — igrom svjetla i sjene — nastaju fantastične priče o prošlosti koje prelaze u mašti u domene irealnog. Vidjeti noću iz voza počiteljske zidine obasjane

dobro postavljenim reflektorima, bilo bi divno i privlačno. I puno još sličnih problema...

Ne smijemo gubiti iz vida da ovaj dragulj našeg urbanističko-arhitektonskog nasljeđa rapidno propada. Potrebno je zato najhitnije poduzeti nešto da ne dođemo prekasno, potrebno je zainteresirati sve moguće interesente i ujedinjenim snagama započeti organizovan rad na stvaranju općeg plana, na pripremi pojedinih projekata, na organizaciji radova, na njihovoj realizaciji, konačno, na propagandi, kako kod nas u zemlji, tako i u inostranstvu.

Ne bi smio proći ni jedan turistički auto između Čapljine i Mostara, a da ne svrati ovamo. A oni koji Počitelj jedanput vide, naročito ako u njemu, uz čari prirode i bogatstvo historijske arhitekture nađu i zadovoljenje svojih ljudskih potreba i rasonodu koja ima odgovora, biće onda dalje sami propagatori naših nastojanja.

Inicijativu za sav ovaj rad uglavnom je dosada davao Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH, ali nam je želja ne samo da glavne objekte očuvamo od propasti, već da, posmatrajući naselje kao jedinstvenu i ničim nedjeljivu cjelinu, pronađemo životne sokove njegova potpunijeg opstanka i intenziviranja.

POCITELJ SUR LA NERETVA

Essai urbanistique et architectonique avec un aperçu sur les problèmes de la conservation.

La configuration du terrain sur lequel Pocitelj est situé représentait à l'époque du féodalisme et de la stratégie d'alors la position idéale pour une forteresse. L'importance stratégique perdue, la ville se meurt lentement et, de nos jours, elle ne représente qu'un musée de l'architecture d'Herzégovine pour les 500 dernières années.

Les premiers documents écrits, relatifs à Pocitelj, remontent au milieu du XVe siècle. C'est alors, de 1465 à 1471, que la Hongrie et Dubrovnik ont entrepris de grands travaux pour fortifier la ville.

En 1471, Pocitelj fut conquis par les Turcs. Le XVIe et le XVIIe siècle furent une époque de construction paisible. C'est alors qu'on a édifié d'importants bâtiments publics: mosquée, l'école primaire (mekteb), l'école secondaire (medresa), cuisine populaire gratuite (imaret), hostellerie (han), bains (hamam), tour de l'horloge (sahatkula). La plupart de ces bâtiments existent encore de nos jours. Les dernières années du XVIIe siècle sont caractérisées par une nouvelle activité que se manifeste par la reconstruction de la ville, car alors les Turcs constituaient un vaste front de

défense contre l'Europe. Toute la ville fut entourée d'une muraille et là où il n'y en avait pas on construisit deux bastions et l'on renforça le donjon.

Avec ces réparations la construction de la ville fut à peu près achevée.

Cette agglomération urbanistique, adaptée à la configuration du terrain, montre une certaine ressemblance avec la solution urbanistique de Dubrovnik et de Ston, mais, par son organisation intérieure, elle a le caractère d'une agglomération orientale, ce qui démontre une grande influence simultanée de deux cultures divergentes sur le territoire de l'Herzégovine. Tandis que cette agglomération avait exclusivement une importance stratégique pour la Bosnie et la Hongrie médiévales, elle avait pour les Turcs, au moins pendant les deux premiers siècles, avant tout une grande importance en tant que noeud économique et noeud de communications. La construction d'un tel noeud se développait d'après un schéma dont il faut chercher l'origine en orient: Près de la Neretva il y a un marché avec de nombreuses boutiques, un grand han et un hamam. Derrière ce han se trouvent la me-

dresa, et l'imaret... Les enfants qui vont à la medresa fréquentent le haman, et l'imaret a besoin des provisions du marché. Un peu plus loin il y a une mosquée avec un mekteb (la mosquée a deux entrées: une qui la relie au marché, l'autre qui la relie aux quartiers d'habitation). Autour de ce centre les quartiers d'habitation sont situés sur des pentes. Toute l'agglomération est dominée par les fortifications et entourée de remparts. Cette variété laisse l'impression de la troisième dimension, chaque fonction a sa forme spécifique et dévoile une richesse inattendue de relief, sur laquelle se reflète la variété de la vie. La forteresse, en tant qu'objet architectonique, montre clairement le principe de cristallisation et celui d'expansion à travers les siècles. La partie la plus ancienne du bâtiment est la partie inférieure de la tour octogonale ainsi qu'un élément cubique près de l'entrée principale. Les constructions de l'époque turque qui sont conservées ont le caractère des constructions monumentales typiques. L'élément principal, qui donne à la mosquée, au hamam, et à la medresa leur relief et leur plastique est le cube surmonté d'une coupole. L'architecture est caractérisée par la plastique spatiale et c'est la masse qui est la base de la composition et de la forme. On cherche l'expression au moyen d'une forme géométrique et abstraite, au moyen de l'harmonie des éléments. On la cherche aussi au moyen de l'alternation du vide et du plein, de la lumière et de l'ombre, au moyen des proportions de la forme et de la masse, de la hiérarchie des masses, et tout cela dans les limites de l'abstrait contrastant avec la nature. Les détails sont généralement heureux par rapport aux formes conventionnelles, mais on sent cependant que ce sont là des rejets de l'extrême périphérie d'une culture, et en même temps on sent la proximité d'un autre territoire culturel.

Les maisons d'habitation à Pocitelj, beaucoup plus que les bâtiments publics, sont adaptées à la configuration du terrain et aux conditions locales. La construction à Pocitelj présente un caractère spécifique. Elle a gardé quelques éléments des influences orientales dans la mesure où ces influences se sont conservées dans les moeurs de la population. Le problème se pose pour les services de la conservation des monuments culturels de conserver cette agglomération ainsi que certaines constructions importantes, car tout cela tombe en ruine et la ville elle-même meurt rapidement.

Après avoir analysé les possibilités de l'existence de Pocitelj dans les conditions d'aujourd'hui, il semble que cette localité puisse se développer en tant que:

1. Centre culturel et historique qui aura, par sa valeur, une importance primordiale en Bosnie-Herzégovine.
2. Centre touristique sous divers aspects: conditions climatiques, Neretva, complexe architectonique et urbanistique.
3. Centre important de loisirs.
4. Centre de sports pour la jeunesse.
5. Centre d'agriculture et d'artisanat.

Donc, la possibilité existe d'utiliser dans un but pratique et économique, selon les indications ci-dessus, un grand nombre de ces édifices et d'assurer par là leur entretien et conservation. On pourra également résoudre, sans grandes difficultés, toute une série de problèmes communaux. Tout ceci, joint à bien d'autres facteurs, doit fournir une base réelle à l'existence de cette localité.

POCITELJ ON THE NERETVA (urban and architectural study)

The situation of Pocitelj was ideal for mediaeval feudal society. It had an ideal position to be a fortress as a whole. When it lost its strategic importance it began to die away slowly. To-day it is an architectural museum of Herzegovina for about five hundred years.

The first written documents about Pocitelj belong to the middle of the XV century. Between 1465 and 1471 authorities both from Hungary and Dubrovnik collectively did a great deal to fortify the whole town as a fortress.

In 1471 Pocitelj was occupied by the Turks. The XVI and XVII centuries were periods of peaceful

building. At that time the most important public objects were built: the mosque, mekteb (elementary school), medresa (high school), imaret (expenseless boarding house), hamman (old Turkish steam bath), a clock — tower... Most of these objects are preserved to this day.

During the last years of the XVII century the Turks began to fortify the town better and stronger, for their enemies were severely attacking them in these parts of Europe. Then the whole settlement was surrounded by walls; two bastions and the main tower were built also. So the building of the whole settlement was finished.

The situation of Pocitelj and its urban agglomeration is similar to those of Dubrovnik and Ston. In its internal organization it differs from the former, because it is orientally coloured and has specific peculiarities of East. It was the battle ground of two divergent cultures in this part of Herzegovina. For mediaeval Bosnia and Hungary Pocitelj was important only as a fortress; for the Turks it was (at least in the XVI and XVII centuries) primarily a centre of economic life and communication. Pocitelj was built according to an oriental scheme: the market with rows of shops, with a large han (hostel) and hammam (old Turkish steam bath) was built along banks of the Neretva. The last was frequently visited by pupils of the high school. Behind the hostel they built medresa (the high school) and an expenseless boarding house which was provided from the market. A little above the high school the mosque and elementary school were built which were connected with the market on one side and with houses on the other. It was the centre of the whole settlement which at that time was quite surrounded by walls. This differentiation had a note of the third dimension; every function had its own specific form; the variety of life and its richness impressed also.

The fortress as an architectural object explains clearly the principle of crystallization and increasing of the town through centuries. The lower part of octagonal tower is the oldest object with a cubic element by the main entrance.

Preserved objects from Turkish period have all characteristics of typical monumental objects. The fundamental element of physical and space manifestations of the mosque, high school and the old steam bath contains of cubic with a calotte. Architecture is

presented with its plasticity in space; its mass is a base of shaping and composition. It is expressed in abstract geometric forms, in harmony of all parts, in full and clear rhythm, in light and shade, proportion of forms and mass and in contrast with nature. Details (compared with standard forms) are more or less successful. It is evident: this is a periphery of an oriental culture; the nearness of quite opposite culture (Mediterranean) may be also felt.

Building of private houses at Pocitelj shows more than public objects a close connection with configuration of this region; therefore it is here quite local with a lot of oriental influence which has become a part of living habits of population.

Protection of this agglomeration and some important objects is extremely acute. The settlement is going to become a ruin rapidly. In order to preserve it for the future as soon as possible the author suggests this plan:

1. To develop Pocitelj as a cultural and historical centre, not only of local importance but that of the whole republic.
2. To develop the settlement as a tourist spot in various aspects.
3. To develop it as a recreative centre of the population.
4. as a youth sport centre.
5. as an agricultural and handicraft place.

In this way many important objects could be practically used and their existence ensured. Many communal demands could be solved rather easily. All this should give the real base for further living and development of this really interesting settlement.